

(BIBLIOTHECA INDICA.)
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1209.

परिक्षामुखसूत्रम्
(PARĪKṢĀMUKHĀ-SŪTRAM.)
A DIGAMBARA JAINA WORK, ON LOGIC (NYĀYA)

BY
MAṆIKYA NĀNDI
TOGETHER WITH THE COMMENTARY CALLED •

परिक्षामुखलघुवृत्तिः
PARĪKṢĀMUKHĀ-LAGHUVṚTTIḤ

BY
ANANTA VĪRYA.
EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYĀ SATIS CHANDRA VIDYĀBHŪṢAṆA,
M.A., Ph.D.

*Professor of Sanskrit and Pāli, Presidency College, Calcutta ; Joint
Philological Secretary, Asiatic Society of Bengal ;
and Fellow of the Calcutta University.*

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

15.96.9.

CONTENTS.

INTRODUCTION

परौक्षामुखसूचम् ।

1. प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः	१०
2. प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः	१
3. परोक्षोद्देशस्तृतीयः	२
4. प्रमाणस्य विषयोद्देशश्चतुर्थः	४
5. प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः	५
6. परीक्ष्यमाणस्य आभासोद्देशः षष्ठः	५

परौक्षामुखलघुवृत्तिः ।

1. प्रामाण्यस्वरूपोद्देशः प्रथमः	८
2. प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः	१३
3. परोक्षप्रपञ्चस्तृतीयः	२५
4. विषयसमुद्देशश्चतुर्थः	४०
5. फलसमुद्देशः पञ्चमः	४८
6. प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः	४९

INTRODUCTION.

The text of **Parikṣāmukha-sūtra** together with its commentary called **Parikṣāmukha-laghuvṛtti** printed in this fasciculus is based on three manuscripts of which one was procured from Jaipur, Rājputana, another from the Deccan College, Poona, and the third from the Asiatic Society of Bengal.

The **Parikṣāmukha-sūtra** is a well-known Digambara Jaina work on Logic (Nyāya) divided into six chapters which treat respectively of (1) the characteristic of valid knowledge, *pramāṇa-svāṇūpa*; (2) direct apprehension or perception, *pratyakṣa*; (3) indirect apprehension, *parokṣa*; (4) object of valid knowledge, *viśaya*; (5) the result of valid knowledge, *phala*; and (6) the semblances or fallacies, *ābhāsa*.

The author of the Sūtra is named Māṇikya Nandi¹ or Ratna Nandi, who belonged to the Digambara sect. In chapter vi of the work he mentions the Bauddha,² Mīmāṃsaka,³ Sāṃkhya,⁴ Laukāyātika,⁵ Saugata,⁶ Yauga,⁷ Prābhākara⁸ and Jaiminīya¹⁰ systems of philosophy. In chapter iii he refers to a certain philosopher¹¹ who distinguishes three phases of the reason or middle term. This philosopher is evidently Dharmakīrti who divides the reason or

¹ **देवस्य सत्तममपाससमसदोषं .**

बोध्य प्रपञ्चवचिरं रचितं समस्य .

मौलिकमन्दिबिभुना मिश्रबोधहेतोः .

मानसकपमधुना सङ्गमभ्यासि ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter i, p. 13).

² **प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नसमस्तं मानं द्विधैवोदितं**

देवैर्दिग्गुणैर्विचार्य विधिवत् संज्ञातवैः संवदात् ।

मानानामिति तद्विषयभिहितं श्रीरत्नमन्त्राकरैः

तस्याप्यज्ञानमदो विप्रदधिवसेर्जीवन्मवावृतम् ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter ii, p. 25).

³ Aphorism 6.

⁴ Aphorism 7, 13.

⁵ Aphorism 27, 57.

⁶ Aphorism 56.

⁷ Aphorism 57.

⁸ Aphorism 57.

⁹ Aphorism 57.

¹⁰ Aphorism 57.

¹¹ **को वा विधा चेतुसुक्ता समर्थयमानो न पचयति** (Parikṣāmukha-sūtra, chap. iii, aph. 31).

middle term¹ into three kinds according to the relation which it bears to the major term.

Māṇikyā Nandi is stated in the *Parīkṣāmukha-laghuvṛtti* to have got his inspiration in Logic from Akalaṅka Deva² (often called simply Akalaṅka³ or Deva⁴) who flourished about 750 A.D.⁵ The approximate date in which Māṇikyā Nandi lived is 800 A.D.⁶

The *Parīkṣāmukha-laghuvṛtti* is also known by the names of *Parīkṣāmukha-pañjikā*⁷ and *Prāmeyaratnamālā*.⁸ It is the work of a Digambara logician named Anantavīrya,⁹ the famous author of a gloss on Akalaṅka's *Nyāyaviniścaya* called *Nyāyaviniścaya-vṛtti*. Anantavīrya observes that it was at the request of Hirapa, the beloved son of Vaijeya, that he undertook for the sake of Śāntiśena to write the *Parīkṣāmukha-pañjikā*.¹⁰ Now, Śāntiśena, supposed to be identical with Śānti Sūri, died in samvat 1096 or A.D. 1039.¹¹ His contemporary Anantavīrya must, therefore, have flourished

¹ चौष्टेव च लिङ्गानि । अथपलब्धिः स्वभावकार्यं चेति (Dharmakīrti's *Nyāyabindu*, Peterson's edition, chap. ii, p. 104).

² अकलङ्कवचोऽन्नाधेयदधे येन धौमता ।
न्यायविद्यासूतं तन्मै नमो माणिक्यनन्दिने ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. i, opening lines.)

³ अकलङ्कप्रशास्त्रैर्यत् प्रकटौकतमखिलमाननिभनिकरम् ।
तत् संचिप्यं स्फुरिभिरुदमतिभिर्व्यक्तमेतेन ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 54).

⁴ मुख्यमन्वैचाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम्
देवाक्तमुपजोवह्निः स्फुरिभिर्ज्ञापितं भया ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 25).

⁵⁻⁶ Vide my "History of the Medhaval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 26, 28.

⁷ Vide footnote 10.

⁸ इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षासूचकः समाप्ता ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

⁹ तस्योपराधवशतो विशदीरकोर्तेः
माणिक्यनन्दिकृतशस्त्रमगाधबोधम् ।
स्यद्वौकतं कतिपयैवेचनैरुदारैः
बालप्रबोधकरमेतदनन्तवोर्यैः ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

¹⁰ वैजयप्रियपुत्रस्य हीरप्रस्योपरोक्षः ।
शान्तिषेणायमारब्धा परीक्षासूचकपञ्जिका ॥ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, opening lines).

¹¹ Vide the *Indian Antiquary*, vol. x, p. 253; and Dr. R. G. Bhandarkar's Report on Sanskrit MSS. during 1883-84, p. 129.

about that time. He lived undoubtedly before the 14th century A.D., for he is mentioned by Mādhavācārya in the *Sarvadarśana-saṁgraha* (chapter on Jaina darśana).

In the *Parīkṣāmukha-laghuvṛtti* Anantavīrya mentions numerous philosophers and philosophical systems and quotes several important couplets which have yet to be identified. It is interesting to note that Vidyānanda's *Āptaparīkṣā*¹ is mentioned as an old work while his *Āptamīmāṃsālaṅkāra* (also called *Aṣṭasāhasrī*) is designated as *Devāgamālaṅkāra*² or simply *Alaṅkāra*.³

Besides Anantavīrya's work, there is another very excellent commentary on the *Parīkṣāmukha-sūtra* called *Prameya-kamala-mārtanda* by a Digambara logician named Prabhācandra whose date is generally assigned at the first quarter of the 9th century A.D.⁴ Prabhācandra who was a disciple of Padma Nandi⁵ speaks of Māṇikya Nandi⁶ and Akalaṅka Deva⁷ in very high terms.

Presidency College, }
Calcutta, May, 1909. }

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA

¹ तदसम्भव पुरातनैर्विस्तरेणभिहितं चाप्रपरोक्षादौ (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 23).

² अपरमस्य च विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 24).

³ विस्तरेणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोद्धव्यम् (Parīkṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 17).

⁴ Vide my "History of the Mediaeval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 33-34.

⁵ गुरुः श्रीपद्मनन्दसिद्धान्तशिष्योजेकगुणालयः

अप्रभाचन्द्राक्षरं जीयाद्रत्ननन्दिपदे रतः ॥ (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. vi, p. 118).

⁶ शास्त्रं करोमि वरमस्यतरावबोधो

मायिकनन्दिपदवङ्कजसत्प्रसादात् ॥ (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

⁷ श्रीमदलङ्कारार्थावृत्तपञ्चप्रश्नैरवगन्तुं न शक्यते इति तद्युत्पादनाय करतलामलक-
वदयमुक्त्य प्रतिपादयितुकामस्यैतत्परिज्ञानानुग्रहे वा प्रेरितस्तदर्थप्रतिपादनप्रवणं प्रकरणमिदमा-
चर्य्यः प्राह (Prameyakamala-mārtanda, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

परीक्षामुखसूत्रम् ।

प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासतद्विपर्ययः ।

इति वक्ष्ये तयोर्लक्षणं सिद्धमल्पं लघीयसः^१ ॥

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम् ॥१॥ हिताहितमाप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत् ॥२॥ तन्निश्चयात्मकं समारोपविरुद्धत्वादनुमानवत् ॥३॥ अनिश्चितोऽपूर्वार्थः ॥४॥ दृष्टोऽपि समारोपात्तादृक् ॥५॥ स्खोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥६॥ अर्थस्येव तदुन्मुखतया ॥७॥ घटमहमात्मना वेद्मि ॥८॥ कर्मवत्कर्तृकरणक्रियाप्रतीतेः ॥९॥ ज्ञानानुच्चारणेऽपि स्वस्यानुभवनमर्थवत् ॥१०॥ को वा तत्प्रतिमासिनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्तदेव तथा नेच्छेत् ॥११॥ प्रदीपवत् ॥१२॥ तत्प्रांमाण्यं स्वतः परतश्च ॥१३॥

इति प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः ॥१॥

तद्बद्धा ॥१॥ प्रत्यक्षेतरभेदात् ॥२॥ विशदं प्रत्यक्षम् ॥३॥ प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तयां वा प्रतिभासनं वैशद्यम् ॥४॥ इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देशतः सांव्यवहारिकम् ॥५॥ नार्थालोकौ कारणे परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ॥६॥ तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च केशोण्डुकज्ञानवन्नक्तं चरज्ञानवच्च ॥७॥ अतः अन्यमपि तत्प्रकाशकं प्रदीपवत् ॥८॥ स्वावरणक्षयोपशमलक्षणयोग्यतया हि प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ॥९॥ कारणस्य च परिच्छेद्यत्वे करणादिना व्यभिचारः ॥१०॥ सामग्र्योविशेषविशेषिताखिलावरणमतीन्द्रियमशेषतो मुख्यम् ॥११॥ सावरणत्वे कारणजन्यत्वे च प्रतिबन्धसम्भवात् ॥१२॥

इति प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः ॥२॥

^१ लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । इति टीका ।

परोक्षमितरत् ॥१॥ प्रत्यक्षादिनिमित्तं कृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागम-
 भेदम् ॥२॥ संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारा कृतिः ॥३॥ स देवदत्तो
 यथा ॥४॥ दूर्गमस्मरणकारणकं सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदं तत्सदृशं तद्वि-
 लक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि ॥५॥ यथा स एवायं देवदत्तः गोसदृशो गवयः
 गोविलक्षणो महिष इदमस्माद्वरं दृष्टोऽयमित्यादि ॥६॥ उपलब्धानुपलम्भ-
 निमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः इदमस्मिन् सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेति च ॥७॥
 यथाग्नावेव धूमस्तदभावे न भवत्येवेति च ॥८॥ साधनात् साध्यविज्ञानमनुमा-
 नम् ॥९॥ साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥१०॥ सहक्रमभावनियमो-
 ऽविनाभावः ॥११॥ सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्च सहभावः ॥१२॥ पूर्वोत्तर-
 चारिणोः कार्यकारणयोश्च क्रमभावः ॥१३॥ तर्कान्तस्मिर्णयः ॥१४॥ इष्टमे-
 बाधितमसिद्धं साध्यम् ॥१५॥ सन्दिग्धविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां साध्यत्वं यथा
 स्यादित्यसिद्धपदम् ॥१६॥ अनिष्टाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं माभूदिति इष्टा-
 बाधितवचनम् ॥१७॥ न चासिद्धवदिष्टं प्रतिवादिनः ॥१८॥ प्रत्यायनाय
 हीच्छा वक्तुरेव ॥१९॥ साध्यं धर्मः कश्चित्तद्विशिष्टो वा धर्मी ॥२०॥ पक्ष इति
 यावत् ॥२१॥ प्रसिद्धो धर्मी ॥२२॥ विकल्पसिद्धे तस्मिन् सन्नेतरे साध्ये ॥२३॥
 अस्ति सर्वज्ञो नास्ति खरविषाणम् ॥२४॥ प्रमाणोभयसिद्धे तु साध्यधर्म-
 विशिष्टता ॥२५॥ अग्निमूनयं देशः परिणामी शब्द इति यथा ॥२६॥ व्याप्तौ
 तु साध्यं धर्म एव ॥२७॥ अन्यथा तदघटनात् ॥२८॥ साध्यधर्माधारसन्दे-
 हापनोदाय गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनम् ॥२९॥ साध्यधर्मिणि साधनधर्माव-
 बोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ॥३०॥ को वा त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थयमानो
 न पक्षयति ॥३१॥ एतद्वयमेवानुमानाङ्गं नोदाहरणम् ॥३२॥ न हि तत्साध्य-
 प्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरेव व्यापादात् ॥३३॥ तदविनाभावमिच्छयाथै
 वा विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेः ॥३४॥ व्यक्तिरूपं च निदर्शनं सामान्येन तु
 व्याप्तिस्तथापि तदिप्रतिपत्तावनवस्थानं स्यादृष्टान्तान्तरापेक्षणात् ॥३५॥ नापि

व्याप्तिस्मरणार्थं तथाविधहेतुप्रयोगादेव तत्कृतेः ॥३६॥ तत्परमभिधीय-
 मानं साध्यधर्मिणि साध्यसाधने सन्देहयति ॥३७॥ कुतोऽन्यथोपनयनिगमने ॥३८॥
 न च ते तदङ्गे साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवासंशयात् ॥३९॥ समर्थनं
 वा वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्ये तदुपयोगात् ॥४०॥ वास्तव्युत्पत्त्यर्थं
 तत्रथोपयमे शास्त्र प्रवासी न वादेऽनुपयोगात् ॥४१॥ दृष्टान्तो द्वेभ्यामव-
 व्यतिरेकभेदात् ॥४२॥ साध्यव्याप्तं साधनं यत्र प्रदर्श्यते सोऽन्यदृष्टान्तः ॥४३॥
 साध्याभावे साधनाभावो यत्र कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥४४॥ हेतोरुप-
 संहार उपनयः ॥४५॥ प्रतिज्ञायास्तु निगमनम् ॥४६॥ तदनुमानं द्वेधा ॥४७॥
 स्वार्थपरार्थभेदात् ॥४८॥ स्वार्थसुक्तलक्षणम् ॥४९॥ परार्थं तु तदर्थपरामर्श-
 वचनाज्जातम् ॥५०॥ तद्वचनमपि तद्धेतुत्वात् ॥५१॥ स हेतुर्द्वयोपलब्ध्यनुप-
 लब्धिभेदात् ॥५२॥ उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोरनुपलब्धिश्च ॥५३॥ अविरोद्धोप-
 लब्धिर्विधौ षोढा व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसहचारभेदात् ॥५४॥ रसादेक-
 सामर्थ्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छद्विरिष्टमेव किञ्चित्कारणं हेतुर्थं च सामर्थ्या-
 प्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्ये^१ ॥५५॥ न च पूर्वोत्तरचारिणोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा
 काशव्यवधाने तदनुपलब्धेः ॥५६॥ भाव्यतीतयोर्मरणजायद्वोधयोरपि नारि-
 षोद्धोधौ प्रति हेतुत्वम् ॥५७॥ तद्वापाराश्रितं हि तद्भावभाषितम् ॥५८॥
 सहचारिणोरपि परस्परपरिहारेण व्यवस्थानात् सहोत्पादाच्च ॥५९॥ परिणामी
 शब्दः कृतकत्वाद् य एवं स एवं दृष्टो यथा घटः कृतकश्चायं तस्मात्परिणामीति^२
 यस्तु न परिणामी स न कृतको दृष्टो यथा बन्ध्यास्तनंधयः कृतकश्चायं
 तस्मात्परिणामी ॥६०॥ अस्त्यत्र दिङ्नि बुद्धिः व्यापारादेः^३ ॥६१॥ अस्त्यत्र
 क्वाया क्वात् ॥६२॥ उदेत्यति शकटं कृतिकोदयात् ॥६३॥ उदगाद्गरणिः
 प्राकृत एव ॥६४॥ अस्त्यत्र मोलुलिङ्गे रूपं रसात् ॥६५॥ विरुद्धतदुपलब्धिः
 प्रतिषेधे तथा ॥६६॥ नास्त्यत्र गीतस्पर्श उष्णात् ॥६७॥ नास्त्यत्र गीतस्पर्शो

^१ यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते । इति टीका ।

^२ व्यापारादेः । इति पाठान्तरम् ।

धूमात् ॥ ६८ ॥ नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति इदमशङ्क्यम् ॥ ६९ ॥ नोदेव्यति
 मुहूर्तांते शकटं देवत्युदयात् ॥ ७० ॥ नोदगाङ्गरणी मुहूर्तात्पूर्वं पुष्योदयात् ॥ ७१ ॥
 नास्त्यत्र भित्तौ परभागांभावोऽर्वाङ्भागदर्शनात् ॥ ७२ ॥ अविद्वानुपलब्धिः प्रतिषेधे
 सप्रधा स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वात्तरसहचारानुपलम्भभेदात् ॥ ७३ ॥ नास्त्यत्र
 भूतले घटोऽनुपलब्धेः ॥ ७४ ॥ नास्त्यत्र शिंशपा-मृचानुपलब्धेः ॥ ७५ ॥ नास्त्यत्रा-
 नुप्रतिबद्धसामर्थ्याऽग्निर्धूमानुपलब्धेः ॥ ७६ ॥ नास्त्यत्र धूमोऽनग्नैः ॥ ७७ ॥ न भविष्यति
 मुहूर्तांते शकटं हस्तिकोदयानुपलब्धेः ॥ ७८ ॥ नोदगाङ्गरणिमुहूर्तात् प्राक्त
 एव ॥ ७९ ॥ नास्त्यत्र समतुलायामुन्नामो नामानुपलब्धेः ॥ ८० ॥ विद्वानुपलब्धिर्विधौ
 त्रेधा विद्वत्कार्यकारणस्वभावानुपलब्धिभेदात् ॥ ८१ ॥ यथास्मिन् प्राणिनि व्याधि-
 विशेषोऽस्ति तिरामयचेष्टानुपलब्धेः ॥ ८२ ॥ अस्त्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगा-
 भावात् ॥ ८३ ॥ अनेकान्तात्मकं वर्त्तकान्तस्वरूपानुपलब्धेः ॥ ८४ ॥ परम्परया संभ-
 वसाधनमत्रैवान्तर्भावनीयम् ॥ ८५ ॥ अभूदत्र चक्रे शिवकः स्यासात् ॥ ८६ ॥ कार्य-
 कार्यमविद्वत्कार्योपलब्धौ ॥ ८७ ॥ यथा नास्त्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारि-
 संशब्दनात् कारणविद्वत्कार्यं विद्वत्कार्योपलब्धौ यथा ॥ ८८ ॥ व्युत्पन्नप्रयोगस्तु
 तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्यैव वा ॥ ८९ ॥ अग्निमानयं देशस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्ते-
 र्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वा ॥ ९० ॥ हेतुप्रयोगो हि यथा व्याप्तिग्रहणं विधीयते
 सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैव धार्यते ॥ ९१ ॥ तावता च साध्यसिद्धिः ॥ ९२ ॥ तेन
 यत्तदाधारसूचनायोक्तः ॥ ९३ ॥ आप्तवाक्यादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ॥ ९४ ॥
 सहजयोग्यतासङ्केतवशाद्विशिष्टादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतवः ॥ ९५ ॥ यथा मेवादयः
 सन्ति ॥ ९६ ॥

इति परोक्षोद्देशः तृतीयः ॥ ३ ॥

सामान्यविशेषात्मा तदर्थो विषयः ॥ १ ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचर-
 त्वात्पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेः ॥ २ ॥

सामान्यं द्वेधा तिर्यगूर्द्ध्वतभिदात् ॥ १ ॥ सदृशपरिणामस्तिर्यक् खण्डमुण्डादिषु
 गोत्ववत् ॥ ४ ॥ परापरविवर्त्तव्यापिद्रव्यमूर्द्धता मृदिव स्थासादिषु ॥ ५ ॥ विघ्ने-
 षश्च ॥ ६ ॥ पर्यायव्यतिरेकभेदात् ॥ ७ ॥ एकस्मिन्द्रव्ये क्रमभाविनः परिणाम-
 पर्याया आत्मनि हर्षविषादादिवत् ॥ ८ ॥ अर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामो
 व्यतिरेको गोमहिषादिवत् ॥ ९ ॥

इति प्रमाणस्य विषयोद्देशः चतुर्थः ॥ ४ ॥

अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानोपादानोपेक्षाश्च फलम् ॥ १ ॥ प्रमाणादभिज्ञं भिन्नं च ॥ २ ॥
 यः प्रमिमौते स एव निवृत्ताज्ञानो जहात्यादत्ते उपेक्षते चेति प्रतीतेः ॥ ३ ॥
 इति प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

ततोऽन्यत् तदाभासम् ॥ १ ॥ अस्वसंविदितगृहीतार्थदर्शनसंशयादयः प्रमाणा-
 भासाः ॥ २ ॥ स्वविषयोपदर्शकत्वाभावात् ॥ ३ ॥ पुरुषान्तरपूर्वार्थ-गच्छत्तृणस्यार्थ-
 स्थाणुपुरुषादिज्ञानवत् ॥ ४ ॥ चक्षूरसयोर्द्रव्ये संयुक्तसमवायवच्च ॥ ५ ॥ अवैशद्ये
 प्रत्यक्षं तदाभासं बौद्धस्याकस्माद्भूमदर्शनादक्लिबिज्ञानवत् ॥ ६ ॥ वैशद्येऽपि परोक्षं
 तदाभासं मीमांसकस्य करणज्ञानवत् ॥ ७ ॥ अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं स्मरणाभासं
 जिनदत्ते स देवदत्तो यथा ॥ ८ ॥ सदृशे तदेवेदं तस्मिन्नेव तेन सदृशं यमलक-
 वत् इत्यादि प्रत्यभिज्ञानाभासम् ॥ ९ ॥ असंबद्धे तदज्ञानं तर्काभासं यावांस्तत्पुत्रः
 स श्यामः ॥ १० ॥ इदमनुमानाभासम् ॥ ११ ॥ तत्रानिष्टादिः पक्षाभासः ॥ १२ ॥
 अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः ॥ १३ ॥ सिद्धः आवणः शब्दः ॥ १४ ॥
 बाधितः प्रतिज्ञानुमानागमलोकस्ववचनैः ॥ १५ ॥ तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथाऽ-
 नुशोऽग्निर्द्रवत्वाज्जलवत् ॥ १६ ॥ अपरिणामी शब्दः कृतकत्वाद् घटवत् ॥ १७ ॥
 प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवत् ॥ १८ ॥ शुचि नरशिरःकपालं
 प्राण्यंगत्वाच्छुश्रूक्षित्वत् ॥ १९ ॥ माता मे बन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात्
 प्रसिद्धबन्ध्यावत् ॥ २० ॥ हेत्वाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्कराः ॥ २१ ॥

असत्तानिश्चयोऽसिद्धः ॥ २२ ॥ अविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दश्चात्रुष-
 त्वात् ॥ २३ ॥ स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् ॥ २४ ॥ अविद्यमाननिश्चयो सुगर्भबुद्धिं
 प्रति अभिरच धूमात् ॥ २५ ॥ तस्य व्याप्यादिभावेन भूतसङ्गाते सन्देहात् ॥ २६ ॥
 साङ्गं प्रति परिणामी शब्दः कृतकत्वात् ॥ २७ ॥ तेनार्ज्ञातत्वात् ॥ २८ ॥
 विपरीतनिश्चिताविनाभावो विरुद्धः अपरिणामी शब्दः कृतकत्वात् ॥ २९ ॥
 विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ ३० ॥ निश्चितवृत्तिरनित्यः शब्दः प्रमेय-
 त्वाद् घटवत् ॥ ३१ ॥ आकाशे नित्येऽप्यस्य निश्चयात् ॥ ३२ ॥ शक्तिवृत्तिस्तु
 नास्ति सर्वज्ञो वर्तमानात् ॥ ३३ ॥ सर्वज्ञत्वेन वर्तमानाविरोधात् ॥ ३४ ॥ सिद्धे प्रत्य-
 चादिबाधिते च सार्धे हेतुरकिञ्चित्करः ॥ ३५ ॥ सिद्धः आवणः शब्दः शब्द-
 त्वात् ॥ ३६ ॥ किञ्चिदकरणात् ॥ ३७ ॥ यथानुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वात् इत्यादौ किञ्चि-
 त्कर्तुर्मशक्यत्वाद् ॥ ३८ ॥ लक्षणैवाप्तौ दोषो व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेणैव
 दुष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ दृष्टान्ताभासो अन्वये असिद्धसाध्यसाधनोभयाः ॥ ४० ॥ अपौ-
 रुषेयः शब्दो मूर्त्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत् ॥ ४१ ॥ विपरीतान्वयस्य यद-
 पौरुषेयं तदमूर्त्तम् ॥ ४२ ॥ विद्युदादिमातिप्रसङ्गात् ॥ ४३ ॥ व्यतिरेके सिद्धतद्व्य-
 तिरेकाः परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत् ॥ ४४ ॥ विपरीतव्यतिरेकस्य यस्मामूर्त्तं
 तस्मापौरुषेयम् ॥ ४५ ॥ बाणप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु कियद्भौगता ॥ ४६ ॥
 अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वद्यदित्यं तदित्यं यथा महानसम् ॥ ४७ ॥ धूमवा-
 सायमिति वा ॥ ४८ ॥ तस्मादग्निमान् धूमवांसायम् ॥ ४९ ॥ स्पष्टतया प्रकृतप्रति-
 पक्षेरयोगात् ॥ ५० ॥ रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्जातमागमाभासम् ॥ ५१ ॥
 यथा नद्यास्तीरे मोदकराग्रयः सन्ति धावध्वं माणवकाः ॥ ५२ ॥ अङ्गुल्यग्रे
 हस्तियुगलतमास्ते इति च ॥ ५३ ॥ विसंवादात् ॥ ५४ ॥ प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण-
 मित्यादिसङ्ख्याभासम् ॥ ५५ ॥ लौकायतिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य
 परबुद्ध्यादेर्वासिद्धेरतद्विषयत्वात् ॥ ५६ ॥ सौगतसाङ्ख्ययौगप्राभीकरजैमिनी-
 शानां प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्यभाविरेकैकाधिकैर्वाप्तिवत् ॥ ५७ ॥ अनु-

माणादेस्तद्विषयत्वे प्रमाणान्तरत्वम् ॥५८॥ तर्कस्येव व्याप्तिगोचरत्वेऽप्रमा-
 णान्तरत्वं अप्रमाणस्याव्यवस्थापकत्वात् ॥५९॥ विषयाभासः सामान्यं विशेषो
 द्वयं वा स्वतन्त्रम् ॥६०॥ तथा प्रतिभासनात्कार्याकारणाच्च ॥६१॥ समर्थस्य
 करणे सर्वदोषत्तिरनपेक्षत्वात् ॥६२॥ परात्पेक्षणे परिणामित्वमन्यथा तद-
 भावात् ॥६३॥ स्वयमर्थस्याकारकत्वात्पूर्ववत् ॥६४॥ फलाभासं प्रमाणादभिन्नं
 भिन्नमेव वा ॥६५॥ अभेदे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥६६॥ व्यावृत्त्यापि न तत्क-
 ल्पना फलान्तराव्यावृत्त्या फलत्वप्रसङ्गात् ॥६७॥ प्रमाणान्तराव्यावृत्त्येवाप्रमाण-
 त्वस्य ॥६८॥ तस्मादास्तवो भेदः ॥६९॥ भेदेत्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तेः ॥७०॥
 समवायेऽतिप्रसङ्गः ॥७१॥ प्रमाणतदाभासौ दुष्टतयीद्वावितौ परिहृतापरि-
 हृतदोषौ वादिनः साधनतदाभासौ प्रतिवादिनो दूषणभूषणे च ॥७२॥
 सम्भवदन्यद्विचारणीयम् ॥७३॥

इति परीक्ष्यमाणस्याभासोद्देशः षष्ठः ॥ ६ ॥

परीक्षामुखमादर्शं हेयोपार्देयतत्त्वयोः ।

संविदे मादृशो वाचः परीक्षादक्षवद्वधाम् ॥

इति श्रीमाणिक्यनन्दिविरचितानि परीक्षामुखसूत्राणि स्माप्तानि ।

सू. सं. ॥ २०७ ॥

परिज्ञानमुखलघुवृत्तिः ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

नतामराशरोरत्नप्रभाप्रोतनखत्विषे ।
नमो जिनाय दुर्वारमारवीरमदच्छिदे ॥ १ ॥
अकलङ्कवचोऽम्भोधेरुद्वेगे येन धीमता ।
न्यायविद्यासृतं तस्मै नमो माणिकानन्दिने ॥ २ ॥
प्रभेदवचनोदारचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
मदृशाः क्व नु गच्छन्ते ज्योतिरिङ्गणसन्निभाः ॥ ३ ॥
तथापि तद्वचोऽपूर्वैरचनारुचिं सताम् ।
चेतोहरं भूतं यद्वन्नद्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
वेजेयमियपुत्रस्य नृपस्योपरोधतः ।
शान्तिषेणार्थमारब्धा परिज्ञानमुखपञ्चिका ॥ ५ ॥

श्रीमन्मयापारावारस्यामेयप्रमेयरत्नसरस्यवगाहनमव्युत्पन्नैः कर्तुं न पार्यते । इति तद्वगाहनाय पोतप्रायमिदं प्रकरणमार्च्यः प्राह । तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयापरिज्ञाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्तूयानुवादपुरःसरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिज्ञासोकमाह ॥ ६ ॥

इत्यर्थः । अहं वक्ष्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तत् । लक्ष्म लक्षणं । किंविशिष्टं लक्ष्म । सिद्धं पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथम्भूतम् । अल्पमल्पग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽल्पमर्थतस्तु महदित्यर्थः । कान् । लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । लाघवं सति कृतमिह भूयते । न परिमाणकृतं । नापि कालकृतं । तस्य प्रतिपाद्यत्वव्यभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्म । तयोः प्रमाणतदाभासयोः । कुतः । यतोऽर्थस्य परिच्छेदस्य संसिद्धिः संप्राप्तिर्ज्ञप्तिर्वा भवति । कक्षात् । प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्धरभावो भवति । कक्षात् । तदाभासात् । प्रमाणाभासात् । इति शब्दो हेत्वर्थः । इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात् प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । इति ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य यावदभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्योपादेयत्वं भवितुमर्हति । एष बन्धासुतो यातीत्यादिवाक्यवत् । दशदाडिमादिवाक्यवत् । अथा शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनमपि शास्त्रादाववश्यं वक्तव्यमेव । अशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्य सर्वस्वरहरतत्तुकचूडारत्नालङ्कारोपदेशस्येव प्रेक्षावन्निरादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यनिष्टप्रयोजनस्य विद्वद्भिरवधीरणात् । मीतृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति । सत्यं प्रमाणतदाभासपदोपादानादभिधेयसम्बन्धितमेव । प्रमाणतदाभासयोरनेन प्रकारेणाभिधानात् । सम्बन्धसार्थायातुः प्रकरणतदभिधेययोर्व्याख्यावकलक्षणः प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनज्जोक्तलक्षणमादिसोकेनैव

संलक्ष्यति । प्रयोजनं हि द्विधा भिद्यते साक्षात् परम्परयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये
इत्यनेनभिधीयते । शास्त्रव्युत्पत्तेरेव विनेयैरन्वेषणात् । पारम्पर्येण तु प्रयोजनमर्थसंसिद्धि-
रित्यनेनोच्यते । शास्त्रव्युत्पत्तिरन्तरभावित्वादर्थसंसिद्धेरिति ।

ननु निःशेषविघ्नोपशमनायेष्टदेवतानमस्कारः शास्त्रकृता कथं न कृतः इति न
वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवात् । अथवा वाचनिकोऽपि नमस्कारोऽनेनैवादि-
वाक्येनाभिहितो वेदितव्यः । केषाञ्चिद्वाक्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् ।
यथा श्वेतो धावतीत्युक्ते वा इतो धावति श्वेतगुणयुक्तो धातति इत्यर्थद्वयप्रतीतिः ।
तत्रात्रिंशस्य नमस्कारपरताभिधीयते । अर्थस्य हेयोपादेयलक्षणस्य संसिद्धिर्चाभिर्भवति ।
कस्मात् । प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा समवशरणादिस्वभावा वहिरङ्ग-
लक्षणा च लक्ष्मीर्मा इत्युच्यते । अणुमात्रः शब्दः । मा च आणश्च माणा । प्रकृतौ माणौ
यस्यासौ प्रमाणः । हरिहराद्यसम्भविभिर्भूतिपुक्तो दृष्टेष्टाविरुद्धवाक् च भगवानर्हन्नेवाभि-
धीयते । इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संस्तवनमभिधीयते । तस्मात् प्रमाणाद-
वधिभूतादर्थसंसिद्धिर्भवति । तदाभासाच्च हरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्न भवति । इति हेतोः
सर्वज्ञतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । सामग्रीविशेषेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेदानीमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणासु चतसृषु विप्रतिपत्तिषु
मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह ॥ १ ॥

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वेन तत् प्रमाणम् । तस्य च
ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेः नैयायिकादिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्व-
व्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य
प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं सौगतैः परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम् । तथा वहिरर्था-
पङ्क्तौतृणां विज्ञानाद्देतवादिनां पश्यतीहराणां शून्यैकान्तवादिनां च विपर्ययस्युदासार्थमर्थ-
ग्रहणम् । अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानस्य प्रमाणीतापरिहारार्थमुक्तम् ।
तथा प्ररोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानां ज्ञानान्तरप्रत्यक्ष-
ज्ञानवादिनां योगानाञ्च मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषपरिहारात्
सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्तु च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्ये प्रमाणत्वादिति
हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमतस्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्देशोपपत्तिः । प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानमित्यादि-
वत् । तथाहि प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ।

यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत् प्रमाणं यथा संशयादिर्घटादिषु ।
प्रमाणञ्च विवादापन्नम् । तस्मात् स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च
प्रमाणत्वमसिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्येऽपि विप्रतिपत्तिरभावात् ।
अन्यथा स्वेष्टानिष्ठसाधनदूषसाधोपात् ।

अथ धर्मिण एव हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धो हेतुः स्यादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं
कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रूयतां दोषाभावात् । एतेनापक्षधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्या-
शेषविशेषनिष्ठत्वात् । न च पक्षधर्मताबलेन हेतोर्गमकत्वम् अपित्वन्यथानुपपत्तिबलेनेति ।
सा तत्र नियमवती विपत्ति बाधकप्रमाणबलान्निश्चितैव । एतेन विरुद्धत्वमनेकार्णवकत्वञ्च
निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिणश्चाविनाभावनियमनिश्चयलक्षणत्वाद्योपादत्तो

भवत्येव साध्यसिद्धिरिति केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतोर्गोभक्तत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यादिवत् ॥ १ ॥

अथेदानीं स्वीकृतप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह ॥ २ ॥

हितं सुखं तत्कारणञ्च । अहितं दुःखं तत्कारणञ्च । हितज्वाहितञ्च हिताहिते तयोः प्राप्तिश्च परिहारश्च तत्र समर्थम् । हि शब्दो यस्मादर्थः । तेनायमर्थः संपादितो भवति । यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यमाद्यं ततः तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि । तथाच प्रयोगः । प्रमाणं ज्ञानमेव हिताहित-प्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यथा-अद्युदि-हितहितप्राप्तिपरिहारसमर्थञ्च विवादापन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव भवतीति । न चैतद-सिद्धम् । हितप्राप्तये अहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेम्यन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनि-तया । सकलप्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् ॥ २ ॥

अत्राहसौगतः । भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निर्दिध्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवेत्यत्र न युक्तिसुत्पश्यामः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विकल्पकत्वेऽप्यविसंवादकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति । तत्राह ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्मिर्निर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवदिति दृष्टान्तइति । अयमभिप्रायः । संशय-विपर्ययाज्ञानव्यवसायस्वभावसमारोपाधिरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविसंवा-दित्वमुपपद्यते । अविसंवादत्वे च प्रमाणत्वमिति चतुर्विधस्यापि समक्षस्य प्रमाणत्व-मभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् । ननु तथापि समारोपविरोधि-व्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वधर्माधारतया भेदोपपत्तेः । शिंशपात्ववृत्तवत् ॥ ३ ॥

अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकुर्वन् प्राह ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण संशयादिव्यवच्छेदेनाध्यवसितः सोऽपूर्वार्थइत्यर्थः । तेनेहाति-ज्ञानविषयस्यावग्रहादिगृहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् । अवग्रहादिनेहादिविषयभूतावान्तर-विशेषनिश्चयाभावात् ॥ ४ ॥

अथोक्तप्रकार एवापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि गृहीतोऽपि न केवलमनिश्चितस्वेत्यपिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थं भवति । समारोपादिति हेतुः । एतदुक्तं भवति श्यामलिताकारतया यन्निर्णेतुं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिशते । प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ५ ॥

ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं विज्ञानस्य स्वव्यवसायस्तु न विदुः इत्यत्राह ॥ ६ ॥

स्वस्योन्मुखता स्योन्मुखता तथा स्यानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाहुः ॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते । यथार्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा स्योन्मुख-तया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ ७ ॥

अत्रोल्लेखमाह ॥ ८ ॥

नेनु ज्ञानमर्थमेवाध्यवस्यति न स्वात्मानमात्मानं फलं वेति केचित् । कर्तुं कर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्माक्रियाणामेव प्रतीतिरित्यन्ये । तेषां मतमखिलमपि प्रतीतिबाधितमिति दर्शयन्नाह ॥ ८ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते तस्यैव धर्मिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्यैव तद्वत् कर्तात्मा करणं प्रमाणं क्रिया प्रमितिः । कर्ता च करणञ्च क्रिया च तासां प्रतीतिस्तस्या इति हेतौ । का प्रागुक्तानुभवोल्लेखे प्रधाक्रमं तत्प्रतीतिर्दृष्टव्या ॥ ९ ॥

• फटु शब्दपरामर्शसंचित्वेयं प्रतीतिर्न वस्तुतत्त्वबलोपजातेत्यत्राह ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुच्चारणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकार-
तयावभासः स शब्दानुच्चारणेऽपि स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परं प्रति सोल्लुख्यमाचष्टे ॥ ११ ॥

को वा लौकिकः परीक्षको वा । तेन ध्यानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् । विषयिधर्मस्य विषये उपचारात् । तदेव ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन नेच्छेत् । अपि त्विच्छेदेव । अन्यथा प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तवजातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षार्थ-
गुणत्वे सति अदृष्टानुयायि करणत्वात् । प्रदीपभासुराकारवत् ॥ १२ ॥

अथ भवतु नाम उक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न तावत्स्वतः । अविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । इति मतद्वयमाशङ्क्य तन्निराकरणेन स्वमतमवस्थापयन्नाह ॥ १३ ॥

सोपकाराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत इदं प्रतिपत्तव्यं अयासदशायां स्वतोऽनभ्यासदशायाञ्च परतइति । तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । न चानभ्यासदशायां परतः । प्रामाण्येऽप्यनवस्था समाना । ज्ञानान्तरस्याभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गी-
करणात् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव विशिष्टकारणप्रभवत्वात् विशिष्टकार्यस्येति विषयपरिच्छित्तिलक्षणे वा स्वकार्ये अभ्यासेतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतश्चेति निश्चीयते ॥ १३ ॥

ननु उत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धं प्रामाण्यस्य तदितर-
स्येवाभावात् । गुणाख्यमस्तीति वाङ्मात्रम् । विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतेः ।
नाप्यप्रामाण्यं स्वतएव प्रामाण्यन्तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां हि त्रिरूपोल्लिङ्गादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षादिर्वापि
तथैव प्रतिपत्तव्यं नान्यथेति ततएवाप्तोक्तत्वगुणसङ्गावेऽपि न तत् कृतमागमस्य प्रामाण्यम् ।
तत्र हि गुणेषु दोषाणाम्भावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययासलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्त्वेऽपि
प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोहितमास्त एव इति । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्रान्तर-
सापेक्षमिति । नापि विषयपरिच्छित्तिलक्षणे स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षमगृहीतप्रामाण्या-
देव ज्ञानाद्विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात् ।

• ननु न परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तथ्यमिच्छाज्ञानेऽपि सङ्गावात् । परिच्छित्ति-
विशेषन्तु नगृहीतप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति तदपि बालविलसितम् । न हि प्रामाण्य-

ग्रहयोत्तरकालमुत्पत्तयव्यातः परिच्छिन्नेर्विषयोऽवभासते । गृहीतप्रामाण्यमपि विज्ञाना-
न्निविशेषविषयपरिच्छिन्नोपलब्धेः ।

ननु परिच्छिन्निष्ठाग्रस्य शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रमाणकार्यत्व-
प्रसङ्ग इति चेत् भवेदेवं यदुपार्थान्यात्वप्रत्ययस्वहेतूदोषज्ञानाभ्यां तन्नापोद्येत । तस्माद्
यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो वा नोदेति तत्र स्वतएव प्राप्नोष्यमिति । न चैव-
मप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषस्वभावसामग्रीसक्यपेक्षतयोत्पत्तेः ।
निवृत्तिलक्षणे च स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षत्वात् । तद्वि यावन्न ज्ञाने न तावत् स्वविषयात्
पुरुषं निवर्त्तयतीति ॥

तदेतत् सर्वमनन्यतमोविलसितम् । तथाहि न तावत् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ सामग्र-
न्तरापेक्षत्वमुचिदप्रामाण्योत्पत्तित्वलक्षणगुणार्थनिधाने सत्येवाप्रामाण्योत्पत्तये प्रामाण्यदर्शनात् ।
यद्भावाभावाभ्यां यस्योत्पत्त्यनुत्पत्तौ तत्तत्कारणकमिति लोकेऽपि सुप्रसिद्धत्वात् । यदुक्तम् ।
विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिरिति । अत्र तावदाप्रामाण्योत्पत्तेश्च प्रतीति
गुणानामित्युक्तं आप्रामाण्योत्पत्तेश्च निवृत्तत्वात् ।

अथ चतुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तं नैर्मलादिगुणानामबलाबलादि-
भिरप्युपलब्धेः ।

अथ नैर्मलं स्वरूपमेव न गुणस्तर्हि हेतोरविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतैव
न दोष इति समानम् ।

अथ तद्वैकल्यमेव दोषस्तर्हि लिङ्गस्य चतुरादेर्वा तत्स्वरूपसाकल्यमेव गुणः कथं न
भवेत् । आप्रामाण्येऽपि शब्दे मोहादिलक्षणस्य दोषस्याभावमेव यथार्थज्ञानादिलक्षणगुण-
सद्भावमभ्युपगच्छन्नन्यत्र तथा नेच्छतीति कथमनुमत्तः ।

अथोक्तमेव शब्दे गुणाः सन्तोऽपि न प्रामाण्योत्पत्तौ व्याप्तिरिति । किन्तु दोषाभाव-
एवेति सत्यमुक्तं किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञाभावेण साध्यविह्वरयोगात् । न हि गुणेभ्यो
दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिद्विबन्धनमुत्पद्यमानोऽन्यत्र महामोहात् ।

अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धिरेव तत्र हेतुरिति चेन्न ।
उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि त्रैरूपमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासम्मतो हेतुरपि ।
चाप्रामाण्येऽप्येवं वक्तुं शक्यतएव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावस्तदभावाच्च प्रामाण्या-
सत्त्वे अप्रामाण्यमौत्सर्गिकमासा इत्यप्रामाण्यं स्वतरेवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्व-
वर्णनमुन्मत्तभाषितमेव स्यात् ।

किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभावइत्यभिदधता गुणेभ्यो गुणयन्त्रैवभिहितं स्यात् । भव्या-
न्तरस्वभावत्वादभावस्य । ततोऽप्रामाण्यासत्त्वं प्रामाण्यमेवेति । नैतावता परपक्षप्रतिक्षेपः ।
अविरोधकत्वात् । तथानुमानतोपि गुणाः प्रतीयन्तएव । तथाहि प्रामाण्यं विज्ञानकारणा-
तिरिक्तकारणप्रभवं विज्ञानान्यत्वे सति कार्यत्वात् अप्रामाण्यवत् । तथा प्रमाणप्रामाण्ये
भिन्नकारणजन्ये भिन्नकार्यत्वात् घटवृत्तवदिति च । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्ष-
मिति । तथा विषयपरिच्छिन्निलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये स्वग्रहणं नापेक्षत इति
नैकान्तः । क्वचिदभ्यस्तविषयस्य परापेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनभ्यस्ते तु जलमसमगैचिका-
साधारणप्रदेशे जलज्ञानं परापेक्षमेव सत्यमिदं जलं विशिष्टाकारधारित्वात् । घटचेटिकापे-
ठकद्वारावसरोजगन्धवत्त्वाच्च परिदृष्टजलवदित्यनुमानज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाच्च स्वतःसिद्ध-

प्रामाण्यात् प्राचीनज्ञानस्य युथार्थत्वमाकल्पमनुकल्पत एव । यदप्यभिहितं प्रामाण्यग्रहणो-
त्तरमुक्तं तदवस्थातः परिच्छिन्नेर्विशेषो नावभासतइति तत्र यद्यभ्यस्तविषये नावभासत
इत्युच्यते तदा तदिष्यत एव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिच्छिन्निविशेषाभ्युपगमात् ।
अभ्यस्तविषये तु तदग्रहणोत्तरकालमस्तिव विषयीवधारणस्वभावपरिच्छिन्निविशेषः पूर्वं
प्रमाणप्रमाणसाधारण्या एव परिच्छिन्नेरुत्पत्तेः ।

ननु प्रामाण्यपरिच्छिन्नोरभेदात् कथं पौर्वापर्यमिति । नैवं न हि सर्वपरिच्छिन्निः
प्रामाण्यात्मिका । प्रामाण्यन्तु परिच्छिन्नमात्मकमेवेति न दोषः ।

यदप्युक्तम् । बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाण्यमपोह्यत इति । तदपि फलुभाषित-
मेव अप्रामाण्येऽपि तथा भाषितं शक्यत्वात् । तथाहि । प्रथमप्रमाणमेव ज्ञानमुत्पद्यते
पश्चादबाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोह्यत इति । तस्मात् प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा सूकार्यं
क्वचिदभ्यासानभ्यासापेक्षया स्वतःपरतश्चेति निर्णेतव्यमिति ॥

देवस्य सम्मतमपास्तसमस्तदोषं
वीक्ष्य पुपञ्चरुचिरं रचितं समस्य ।
माणिकानन्दविभुना शिशुबोधहेतोः
मानस्वरूपमधुना स्फुटमभ्यधायि ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तो प्रामाण्यस्वरूपोद्देशः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ प्रामाण्यस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरस्येदानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिक्षिपन् सकल-
प्रमाणभेदसन्दर्भसंग्रहपरं प्रमाणेयत्ताप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परासृज्यते । तत्प्रमाणं स्वरूपेणावगतं द्वेधा द्विप्रकारमेव । सकल-
प्रमाणभेदानामत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तद्वद्विषयमध्यक्षानुमानप्रकारेणापि सम्भवतीति । तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाण-
भेदसंग्रहशालिनीं संख्यां प्रत्यक्षीकरोति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं इतरत् परीक्षं तीभ्यां भेदात् प्रमाणस्येतिशेषः । नहि पर-
परिकल्पितैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमे निखिलप्रमाणभेदानामन्तर्भावविभावना
शक्या कर्तुम् । तथाहि प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः चातुर्विकस्य नाध्यक्षे लैङ्गिकस्यान्तर्भावो युक्तः
तस्य तद्विलक्षणत्वात् सामग्रीस्वरूपभेदात् ।

अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विसंवादसंभवात् । निश्चिताविनाभावाल्लिङ्गात् लिङ्गिनि
ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकशासनम् । तत्र च स्वभावलिङ्गस्य बहुलमन्यथापि भावो दृश्यते ।
तथाहि कषायरसोपेतानामामलकानामेतद्देशकालसम्बन्धिनां दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे
द्रव्यान्तरसम्बन्धे चान्यथापि दर्शनात् । स्वभावहेतुर्व्याभिचार्यैव लताचूतवत् । लताशिश-
पादिसंभावनाच्च । तथा कार्यलिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य अक्रमूर्द्धि चान्यथापि
भावात् पावकव्याभिचार्यैव । ततः प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमस्यैवाविसंवादकत्वादिति ।

तदेतद्वाक्यविलसितमिवाभाति । उपपत्तिशून्यत्वात् । तथाहि किमप्रत्यक्षसोत्पादक-
कारणाभावात्तालम्बनाभावाद्वा प्रामाण्यं निषिध्यते । तत्र न तावत् प्राक्तनः पक्षः । तदु-

त्पादकस्य सुनिश्चितानुपपत्तिनियतनिश्चयलक्षणस्य सन्धनस्य सद्भावात् । नो स्वस्वपुद्गी-
चीनः पक्षः तदालम्बनस्य पावकादेः सकलविचारधेतुरचेतुषि संवर्द्धा प्रतीयमानत्वात् ।

यदपि स्वभावहेतोर्यभिचारसम्भावनमुक्तं तदप्यनुचितमेव । स्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् ।
व्याप्यरूपस्य स्वभावस्य व्यापकं प्रति गमकत्वानुपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्यभि-
चारित्वम् । व्याप्यत्वविरोधप्रसङ्गात् । किञ्चैवं वादिनो नाध्यत्तं प्रमाणं व्यवतिष्ठते ।
तत्राप्यविसंवादाद्यागौणत्वस्य च प्रामाण्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यच्च कार्यहेतोरप्यन्यथापि संभावनं तदप्यशिक्षितलक्षितम् । सुविचिन्तितस्य कार्यस्य
कारणाव्यभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यो भूधरनितम्बादावतिबह्व-
धवलतया प्रसर्पन्नुपलभ्यते । न तादृशो गोपालघटिकादाविति ।

यदप्युक्तम् । शक्रमूर्द्धनि धूमस्यान्यथापि भाव इति । तत्र किमयं शक्रमूर्द्धा
अग्निस्वभावोऽन्यथा वा । यदाग्निस्वभावस्तदाग्निरेवेति । कथं तदुद्भूतधूमस्यान्यथाभावः
शक्यते कल्पयितुम् । अथानग्निस्वभावस्तदा तदुद्भवो धूम एव न भवतीति कथं तत्र तस्य
तद्व्यभिचारित्वमिति । तथांचोक्तम् -

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा चेदग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥

किञ्च प्रत्यहं प्रमाणमिति कथमिदं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण ग्रहीतुम-
शक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात् तं प्रतिपद्येति चेत् आयातं तर्हि कार्यात्कार-
णानुमानम् । अथ लोकव्यवहारापेक्षेयत एवानुमानमपि । परलोकादावेवानभ्युपगमात्
तदभावादिति । कथं तदभावोऽनुपलब्धेति चेत् तदनुपलब्धिलिङ्गजनितमनुमानमपरमा-
पतितमिति । प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुजातानुमितिसन्तरेण नोपपत्तिमियतीति
प्रागेवोक्तमित्युपरच्यते । तदप्युक्तं धर्मकीर्तिना -

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरनर्धयो गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधश्च कस्यचित् ॥ इति ।

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवेति सौगतः । सोऽपि न युक्तवादी । स्मृते-
रविसंवादिन्यास्मृतीयायाः प्रमाणभूतायाः सद्भावात् । न च तस्या विसंवादादप्रामाण्यम् ।
दत्तग्रहादिविलोपापत्तेः ।

अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात् स्मृतेरप्रामाण्यं, न । तथाऽनुभूतेनार्थेन साव-
लम्बनत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् ।
स्वविषयावभासनं स्मरणेऽप्यविशिष्टमिति ।

किञ्च स्मृतेरप्रामाण्येऽनुमानवार्तापि दुर्लभा । तथा व्याप्तेरविषयीकरणे तदुत्थान-
योगादिति । तत इदं वक्तव्यम् । स्मृतिः प्रमाणं अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरिति ।
सैव प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विधटयतीति किं नश्चिन्तय ।
तथा प्रत्यभिज्ञानमपि सौगतीयप्रमाणसंख्यां विधटयत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानयो-
रनन्तर्भावात् ।

ननु तदिति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यभि-
ज्ञानाख्यं वयं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्याविधटन-
मिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यभिज्ञानविषयस्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्य-

यदप्युक्तम् । ताभ्यां भिन्नमन्यद्वैतज्ञानं नास्तीति तदप्युक्तम् । अर्भेदपरामर्शरूपतया भिन्नस्यैवावभासनात् । न च तयोर्गुणतरस्य वा भेदपरामर्शात्मकत्वमस्ति किमिद्विषयत्वात् । न चैतत् प्रत्यक्षेऽन्तर्भवत्यनुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वेनाविनाभूतलिङ्गसम्भावितार्थविषयत्वेन च पूर्वापरविकारव्याप्यकत्वाविषयत्वात् । नापि स्मरणे तेनापि तदेकत्वस्याविषयौकरणात् ।

किञ्चादृष्टसंस्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनः तद्विज्ञानमिति किं न कल्प्यते । दृश्यते हि ।
स्वप्नसारस्वतचाण्डालिकादिविद्यासंस्कृतादात्मनो विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति ।

यन्नाप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यात् न रूपे श्रोत्रवृत्तिः ॥

इति । नन्वस्य वार्तिकस्य सर्वज्ञप्रतिषेधपरत्वात् विषयो दृष्टान्त इति चेत् न । इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्रे सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नहि सर्वो दृष्टान्तधर्मो दाष्टान्तिको भवितुमर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः स्थितं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामग्रीस्वरूपभेदादिति । न चैतदप्रमाणम् । ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायाभविषंवादात् प्रत्यक्षवदिति । न चैकत्वापलापे बन्धमोक्षादिव्यवस्था । एकत्वाभावे बहुस्यैव मोक्षादेर्गृहीतसम्बन्धस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादनुमानस्य च व्यवस्थायोगादिति । न चास्य विषये बाधकप्रमाणसङ्गावादप्रामाण्यं तद्विषये प्रत्यक्षस्य लैङ्गिकस्य चाप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत साधकत्वमेवं न बाधकत्वमित्यलमिति प्रसङ्गेन ॥ तथा सौगतस्य प्रमाणसंख्याविरोधिविध्यस्तबाधं तर्काख्यमुपदौकत एव । न चैतत्प्रत्यक्षे अन्तर्भवति । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि तदियतो व्यापारान् कर्तुं शक्नोति । अविचारकत्वात् सन्निहितविषयत्वाच्च । नाप्यनुमाने तस्यापि देशादिविषयविशिष्टत्वेन व्याप्त्यविषयत्वात् । तद्विषयत्वे वा प्रकृतानुमानान्तरविकल्पद्वयानतिक्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावितरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायाम् अनुमानसात्मानमासादयति । तदात्मलाभे च व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति । अनुमानान्तरेणाविनाभावप्रतिपत्तावनवस्थाचमूरपरपक्षचमूं चज्जमीति ।

नानुमानगम्या ध्याप्तिः । नापि सांख्यादिपरिकल्पितैरागमोपमानार्थापत्त्यभावेः
साकल्येनाविनाभावावगतिः । तेषां समयसंसृद्धीतसादृश्यान्यथानन्यज्जाभूताभावविषयत्वेन
व्याप्तिविषयत्वात् । परैस्तथानभ्युपगमाच्च ।

अथ प्रत्यक्षदृष्टुभाविविकल्पात् साकल्येन साध्यसाधनभावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणात्तरं तदर्थं

सुगममित्यपरः । सोऽपि न युक्तवादी । विकल्पस्याध्यक्षतद्द्वैतविषयस्य तद्वृत्तौ तद्विषयस्य वा तद्वृत्तौ स्थापकत्वमाद्यौ पक्षे दर्शनस्यैव तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याख्यगोचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकल्पद्वयमुपलब्धौ कृत एव । तद्विकल्पज्ञानं प्रमाणमन्यथा वेति । प्रथमपक्षे प्रमाणान्तरमनुमन्तव्यं प्रमाणद्वयेऽनुन्तर्भावात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि व्याप्तिज्ञानस्याप्राप्त्यर्थे तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणमाकन्दति । संदिग्धादिलिङ्गादप्युत्पद्यमानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकल्पकमवि-
संवादकञ्च • प्रमाणं प्रमाणद्वयादन्यदभ्युपगम्यमिति • न सौगताभिमतप्रमाणसंख्यानियमः । एतेनानुपलम्भात् कारणव्यापकानुपलम्भाच्च कारणाव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति वदन्नपि प्रयुक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमानत्वात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिसदोषानुषङ्गात् ।

एतेन प्रत्यक्षफलेनोद्भापोहविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यपास्तम् । प्रत्यक्षफल-
स्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तेरविषयीकरणात् । तदन्यत्वे च प्रमाणान्तरत्वमनि-
वार्यमिति । अथ व्याप्तिविकल्पस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न युक्तम् । फलस्यानुमान-
लक्षणफलहेतुतया प्रमाणत्वाविरोधित्वात् । यथा सन्निकर्षफलस्यापि विशेषणज्ञानस्य
विशेष्यज्ञानलक्षणफलापेक्षया प्रमाणत्वमिति न वैशेषिकाभ्युपगतोद्भापोहविकल्पः प्रमाणा-
न्तरत्वमिति वर्तते । एतेन त्रि-चतुः-पञ्च-षट्प्रमाणवादिनोऽपि सांख्याक्षपादप्रभाकरजैमिनयः
स्वप्रमाणसंख्या न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमवगन्तव्यमुक्तन्यायेन स्मृति-
प्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणसंख्यापरिपन्थित्वादिति । प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव
प्रमाणे इति स्थितम् ॥ २ ॥

अथ प्रमाणभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ३ ॥

क्षममिति वर्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतुः । तथाहि प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं
तन्न प्रत्यक्षं यथा परोक्षम् । प्रत्यक्षञ्च विवादापन्नम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति प्रतिज्ञा-
र्थकदेशासिद्धौ हेतुरिति चेत् । का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा । धर्मिधर्मसंमुदायः
प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मो धर्मी वा । हेतुः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्ध इति चेन्न । धर्मिणो
हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । धर्मिणो हेतुत्वे अनन्वयदोष इति चेन्न । विशेषस्य धर्मि-
त्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् । तस्य च विशेषेऽनुगमो विशेषनिविष्टत्वात् सामान्यस्य ।

अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वमिति । तदप्यसंमतम् । साध्यस्य
स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् । न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वम् । धर्मिणा व्यभिचारात् ।
सपक्षे वृत्तभावाद्धेतोरनन्वय इत्यप्यसत् । सर्वभावानां क्षणभङ्गसङ्गममेवाङ्गशृङ्गारं अङ्गी-
कुर्वतां तथागतानां सत्त्वादिवैतूनां अनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणभावात् पक्ष-
व्यापकत्वाच्च अनन्वयवत्त्वं प्रकृतेऽपि समानम् ॥ ३ ॥

इदानीं स्वोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टे ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरन्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् ।
यद्यप्यव्यवस्थावग्रहेऽप्रतीतिभ्यां व्यवधानं तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिणोर्भेदेना-
प्रतिपत्तेः । यत्र विषयविषयिणोर्भेदे सति व्यवधानं तत्र परोक्षत्वम् । तर्ह्यनुमानाध्यक्ष-
विषयस्यैकात्म्यग्राहस्याग्रेरभिन्नस्योपलम्भात् अद्यक्षस्य परोक्षतेति । तदप्युक्तं भिन्नविषयत्वा-

भावात् । विषयसामग्रीजन्यां भिन्नविषया प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न दोषः । न केवलमेतदेवं विशेषवत्तया वा प्रतिभासनं सविशेषवर्णसंख्यानादिग्रहणं वैशद्यम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्वेधा । मुख्यसंग्रहव्यवहारभेदादिति मनसिकृत्य प्रथमं सांख्यव्यवहारिक-प्रत्यक्षस्योत्पादिकां सामग्रीं तद्भेदञ्च प्राह ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांख्यव्यवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संव्यवहारः । तत्र भवं सांख्यव्यवहारिकम् । भूयः किम्भूतम् । इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि । अनिन्द्रियं मनः । ते निमित्तं कारणं यस्य । समस्तं व्यस्तञ्च कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियबलाधानादुपजात-मिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणीपर्यन्ततया चतुर्विधमपि ब्रह्मादिद्वादश-भेदमष्टचत्वारिंशत्संख्यं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्ट-चत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णामपि इन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहस्याष्टचत्वारिंश-द्भेदेन च समुदितस्येन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरां त्रिशतीं संख्यां प्रतिपत्तव्या ।

ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत् कथं नोक्तमिति न वाच्यम् । तस्य सुखादि-ज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियसमत्तत्वात् । अन्यथा तस्य व्यवसायायोगात् । स्मृत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं नामाध्यक्षमस्ति ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षस्योत्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकरीण इन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि किं न कारणत्वेनोक्तौ । तद्वचने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहाद्विनेयव्यामोह एव स्यात् तदियत्तानवधारणात् । न च भगवतः परमकारुणिकस्य चेष्टा तद्ग्रामोहाय प्रभवतीत्या-शङ्कायामुच्यते । सुगममेतत् ॥ ६ ॥

ननु वाद्यालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात् साधनद्विकलो दृष्टान्त इति नैवमेवं सति वाद्यालोकस्यापि तमोभावत् अन्यस्यासम्भवात् तेजोद्रव्यस्यासम्भव इति । विस्तरेणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

अत्रैव सार्थं हेत्वन्तरमाह ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकौ नानुविदधाति न तत्तत्कारणकं यथा केशोष्णकज्ञानम् । नानुविधत्ते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति । तथा आलोकेऽपि । एतावान् विशेषस्तत्र नक्तञ्चरदृष्टान्त इति । नक्तञ्चरा मार्जारादयः ॥ ७ ॥

ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थकारञ्चर्यस्य ग्राहकं तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयं प्रति मियमायोगात् । तदुत्पत्तेरालोकादावविशिष्टत्वात् ताद्रूपसहिताया एव तस्यास्तं प्रति नियमहेतुत्वात् भिन्नकालत्वेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्ग्राहकभावाविरोधात् । तथाचाक्तम् -

भिन्नकालं कैथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् ॥

इत्याशङ्कयामिदमाह ॥ ८ ॥

अर्थाजन्तमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्तत्वमुपलक्षणं तेनातदाकारमपि इत्यर्थः । उभयत्रापि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदीपस्यातज्जन्तस्यातदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यद्यर्थोऽज्ञातस्यार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तदा निश्चितदिग्-
देशकालवर्तिप्रदार्थप्रकारप्रतिनियमे हेतोरभावात् सर्वं विज्ञानमप्रतिनियतविषयं स्यादिति
शङ्कायामाह ॥ ९ ॥

स्वान्ति च तान्यावरणानि च स्वावरणानि तेषां क्षय उदयाभावस्तेषामेव सदवस्था
उपशमः तावैव लक्षणं यस्याः योग्यतायाः । तथा हेतुभूतया प्रतिनिधितमर्थं व्यवस्थापयति ।
प्रत्यक्षमिति शेषः । हि यस्मादर्थः । यस्मादेवं ततो नोक्तदोष इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं कल्प-
यित्वापि ताद्रूप्यं तदुत्पत्तिं तदध्यवसायञ्च योग्यतविश्वमभ्युपगन्त्या । तौद्रूप्यस्य समानार्थैः
तदुत्पत्तिरिन्द्रियादिभिः तद्व्यवस्थापि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययैः तत्त्रितयस्यापि श्रुते शङ्का
पाताकारज्ञानेन व्यभिचाराद् योग्यताप्रयणमेव श्रेय इति । एतेन यदुक्तं परेण -

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्कार्थरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥ इति

तन्निरस्तं समानार्थकारनानाज्ञानेषु मेयरूपतायाः सद्भावात् । न च परेषां सादृश्यं
नामास्ति वस्तुभूतमिति योग्यतयैवार्थप्रतिनियम इति स्थितम् ॥ ९ ॥

इदानीं कारणत्वात् परिच्छेद्योऽर्थ इति मतं निराकरोति ॥ १० ॥

करणादिकारणं न परिच्छेद्यमित्यनेन व्यभिचारः । न ब्रूमः कारणत्वात् परिच्छेद्यत्वं
अपि तु परिच्छेद्यत्वात् कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोष्णकादिना व्यभिचारात् ॥ १० ॥

इदानीमतीन्द्रियप्रत्यक्षं व्याचष्टे ॥ ११ ॥

सामग्री द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणा । तस्या विशेषः समग्रतालक्षणस्तेन विश्लेषितानि
अखिलान्यावरणानि येन तत्तथोक्तम् । किं विशिष्टम् । अतीन्द्रियमिन्द्रियातिक्रान्तम् । पुन-
रपि कीदृशमशेषतः सामर्थ्येन विशदम् । अशेषतो वैशद्ये किं कारणमिति चेत् प्रतिबन्धाभाव
इति ब्रूमः । तत्रापि किं कारणमिति चेत् । अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वञ्चेति ब्रूमः ॥ ११ ॥

एतदपि कुत इत्याह ॥ १२ ॥

नन्ववधिमनःपर्याययोरनेनासंग्रहादव्यापकमेतल्लक्षणमिति न वाच्यम् । तयोरपि
स्वविषये अशेषतो विशदत्वादिधर्मसंभवात् । न चैवं मतिर्भूतयोरित्यतिव्याप्तिपरिहारः ।
तदतदतीन्द्रियमवधिमनःपर्याययोरेव लक्षणे भेदात् । त्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मसन्निधिमात्रा-
पेक्षत्वादिति ।

नन्वशेषविषयविशदावभासिज्ञानस्य तद्वतो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्वे-
नाभावप्रमाणविषयविषयधरविध्वस्तसत्ताकत्वात् कस्य मुख्यत्वम् । तथा हि नाध्यक्षमशेषज्ञ-
विषयं तस्य रूपादिनियतगोचरचागित्वात् संबद्भवर्तमानविप्रपत्त्याच्च । न चाशेषवेदी
संबद्भो वर्तमानश्चेति ।

नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिर्ननुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टे बुद्धिः । न
च सर्वज्ञसद्भावाविनाभाविकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा संप्रश्यामः । तज्ज्ञप्तेः पूर्वं तत्स्व-
भवं तत्कार्यस्य वा तत्सद्भावाविनाभाविनो निश्चेतुमशक्तेः । नाप्यागमात् तत्सद्भावः ।
स हि नित्योऽनित्यो वा तत्सद्भावं भावयेत् । न तावन्नित्यः । तस्यार्थवादरूपस्य कर्म-
विशेषसंस्तवेन परत्वेन पुरुषविशेषावरोधकत्वायोगात् । अनादेशागस्यादिमत्पुरुषवाचक-
त्वघटनाच्च ।

नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं साधयति तस्यापि तत्प्रणीतस्य तन्निश्चयमन्तरेण प्रामाण्या

निश्चयीत् । इतरेतराश्रयत्वाच्च । इतरप्रणीतस्य त्वनासादितप्रमाणभावस्याशेषज्ञप्रमाण-
परत्वं नितरामसम्भाव्यमिति । सर्वज्ञसदृशस्य परस्य ग्रहणासम्भवाच्च नोपमानमनन्यथाभूत-
स्यार्थस्याभावान्नार्थोपत्तिरपि सर्वज्ञावरोधिकेति । धर्माद्युपदेशस्य व्यामोहादपि सम्भवात् ।
द्विविधो ह्युपदेशः सम्यग्मिथ्योपदेशभेदात् । तत्र सन्वादीनां सम्यगुपदेशो यथार्थज्ञानोदय-
वेदमूलत्वात् । बुद्धादीनान्तु व्यामोहपूर्वकः तदमूलत्वात् । तेषामवेदार्थज्ञत्वात् । ततः
प्रमाणपञ्चकाविषयत्वादभावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांशे प्रत्य-
क्षादिप्रमाणपञ्चकस्य व्यापारादिति ।

• अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति । तदयुक्तम् ।
तदग्राहकस्यानुमानस्य सम्भवात् । तथाहि कश्चित् पुरुषः सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहण-
स्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रति-
बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथापगततिमिरलोचनं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे
सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययस्य विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रहणस्वभावत्वं नात्मनो
सिद्धम् । चोदनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यान्यथायोगादश्वस्यैवादर्शाद्रूपप्रतीतेरिति । व्याप्ति-
ज्ञानात्म्यत्वाच्च शेषविषयज्ञानसम्भवः । केवलं वैशद्ये विवादः ।

तत्र चावरणापगम एव कारणं रजोनीहाराद्याकृतार्थज्ञानस्यैव तदपगम इति प्रतीक्ष-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते दोषावरणे क्वचिन्निर्मलं प्रलयमुपव्रजतः प्रकृष्यमाण-
हानिकत्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणा हानिः स क्वचिन्निर्मलं प्रलयमुपव्रजति यथाग्निपुटपाका-
पसारितकिट्टकालिकाद्यन्तरङ्गवर्द्धिरङ्गमलद्वयात्मनि हस्ति मलमिति । निहृतासातिशयवती
च दोषावरणे इति कथं पुनर्विवादाध्यासितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं प्रतिषेधस्य विधिपूर्व-
कत्वात् इति ॥

• अत्रोच्यते । विवादापन्नं ज्ञानं सावरणमविशदतया स्वविषयावबोधकत्वाद्रजो-
नीहाराद्यन्तरितार्थज्ञानवदिति । न चात्मनोऽमूर्त्तत्वादावरणावृत्तयोगः । अमूर्त्तया अपि
चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोदवादिभिरावरणोपपत्तेः । न चेन्द्रियस्य तैरावरणम् इन्द्रियाणा-
मचेतनानामप्यनावृतप्रख्यत्वात् स्मृत्यादिप्रतिबन्धायोगात् । नापि मनसस्तैरावरणमात्म-
व्यतिरेकेणापरस्य मनसो निषेत्स्यमानत्वात् । ततो नामूर्त्तस्यावरणाभावः । अतो नासिद्धं
तदग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चिता-
विनाभावाभावात् । नाप्यनेकान्तिकं देशतः सामर्थ्येन वा विपक्षे वृत्तभावात् । विपरी-
तार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमासम्भवाच्च कालात्ययोपदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिपक्ष-
साधकस्य हेतोरभावात् ।

• अथेदमस्यैव विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञः वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् पाण्यादिमत्त्वाच्च
रण्यापुरुषवदिति । नैतच्चारु । वक्तृत्वादेरसम्यग्धेतुत्वात् । वक्तृत्वं हि दृष्टेष्टविरुद्धार्थवक्तृत्वं
तदविरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा । गत्यन्तरावात् । न तावत् प्रथमः पक्षः सिद्धसाध्य-
तानुषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तदविरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरेण
नोपपद्यत इति । वक्तृत्वसामान्यमपि विपक्षाविरुद्धत्वात् न प्रकृतसाध्यसाधनायालं ज्ञान-
प्रकर्षं वक्तृत्वापकर्षदर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवृत्तो वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ।

• एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि रागादिदोषदूषितं तदा सिद्धसाध्यता ।
तददूषितान्तु विरुद्धं वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरेणायोगात् । पुरुषत्व-

सामान्यं सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कश्चित् पुरुषस्यातोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकविषयत्वमशेषज्ञस्य ।

अथास्मिन्नुमानेऽर्हतः सर्ववित्त्वमनर्हतो वा । अनर्हतश्चेदहंदाक्यमप्रमाणं स्यात् । अर्हतश्चेत् सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन विविगन्तुं पाय्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा हेतोः पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वात् इति । तदेतत्परेषां स्ववधाय कृत्योत्थापनमेवंविधविशेषप्रश्नस्य सर्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येवं वक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन जात्युत्तरत्वाच्च । तथाहि नित्यः शब्दः प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादित्युक्ते व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते अव्यापकी वा । यद्यव्यापकः तदा
व्यापकत्वेन उपकल्प्यमानो न कज्जिदर्थं पुष्पाति । अथ व्यापकः सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन
वावगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति । सिद्धमतो
निर्दोषात् साधनादशेषज्ञत्वमिति ।

यथाभावप्रमाणकवलितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्व्यापकस्य
सद्भावे सति प्रमाणपञ्चकाभावमूलस्याभावप्रमाणस्योत्थानायोगात् ।

मृहीत्वा वस्तुसद्भावं सृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिनास्तानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥

इति च तावत्कं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिलोकलक्षणवस्तुसद्भावग्रहणे अन्यत्रा-
न्यदा मृहीतसर्वज्ञस्वरूपे च सर्वज्ञनास्तिताज्ञानमभावप्रमाणं युक्तम् । नापरथा । न च
कस्यचिद्वर्गदर्शिनस्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्वज्ञत्वं हि
चेतोर्धर्मतयातीन्द्रियम् । तदपि न प्राकृतपुरुषविषय इति कथमभावप्रमाणमुदयमासा-
दयेत् । असर्वज्ञस्य तदुत्पादसामग्र्या असम्भवात् । सम्भवे तथा ज्ञातुरेव सर्वज्ञत्वमिति ।

अत्राद्युना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुषङ्गात् । ततः सिद्धं मुख्य-
मतीन्द्रियज्ञानमशेषतोविशदम् । सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् अशुच्यादिदर्शनं तद्रसा-
स्वादनदोषोऽपि परिहृत एव ।

कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वेशद्यमिति चेत् यथा सत्यस्वप्नज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य
चेति । दृश्यते हि भावनाबलादतद्देशवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ।

पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखामुर्भेद्ये ।

मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥

इति बहुलमुपलम्भात् ।

ननु च नावरणविशेषादशेषज्ञत्वमपितु तनुकरणभुवनादिनिमित्तत्वेन । न चात्र
तत्त्वादीनां बुद्धिमद्वेतुकत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि विमत्यधिकरण-
भावापन्नं चर्चीपर्वततरुतन्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं कार्यत्वात् अचेतनोपादानत्वात्सन्निवेश-
विशिष्टत्वाद्वा वस्त्रादिवदिति । आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते ।

विश्वतश्चक्षुरेत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति स पतत्रैर्वावाभूमौ जनयन् देव एकः ॥

तथा व्यासवर्णजः ।

अक्षो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा शुभमेव वा ॥

अचाचेतनेरेव परमात्मादिप्रकारणैः पर्याप्तत्वाद्बुद्धिमत्तः कारणस्यानर्थक्यं अचेतनानां स्वयं कार्योत्पत्तौ व्यापारयोगात् तुर्यादिवत् । न चैवं चेतनस्यैपि चेतनान्तरपूर्वकत्वात् अनवस्था तस्य सकलपुरुषजेषुत्वानिरतिशयत्वात् सर्वज्ञवीजस्य क्लेशकर्मविपाकाशयैर- परासृष्टत्वात् अनादिभूतानश्वरज्ञानसम्भवाच्च ।

यदाह पतञ्जलिः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजम् । स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदैर्दिदति च ।

सिद्ध्यर्थमप्रतिष्ठितं सहजोविराग-

स्तृप्तिर्निसर्गजनिता वशिष्टेन्द्रियेषु ।

आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्ति-

र्त्तानञ्च सर्वविषयं भगवंस्तवेव ॥

इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र कार्यत्वमसिद्धं साधयवत्त्वेन कार्यत्वसिद्धेः । नापि विरुद्धं विपक्ष एव वृत्तभावात् । नाप्यनैकान्तिकं विपक्षे परमाणवादावप्रवृत्तेः । प्रतिपक्ष- सिद्धिनिवन्धनस्य साधनान्तरस्याभावात् न प्रकरणसमम् ।

अथ तन्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वात् आका- शादिवदित्यस्यैव प्रतिपक्षसाधनमिति । नैतद्युक्तं द्वेतेरसिद्धत्वात् । सन्निवेशविशिष्टत्वेन प्रासादादिसमानजातीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् ।

अथ यादृशः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टः न तादृशस्तन्वादाविति चेत् न सर्वज्ञात्मना सदृशस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयसन्निवेशो हि सातिशयं कर्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकाभ्यां बुद्धिमन्निमित्तेतरत्वसिद्धिः कृत्रिमेर्मणि- मुक्ताफलादिभिर्यभिचारात् । एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि समर्थितमिति सूक्तं बुद्धि- मद्वेतुकत्वं ततश्च सर्ववेदित्वमिति ।

तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविणर्करिद्वचनमेव कार्यत्वादेरसम्यग्धेतुत्वेन तज्जनित- ज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्याद् असृत्वा भावित्वम् अक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तदा योगिनामशेषकर्मप्रक्षये पक्षान्तःपातिनि द्वेतेः कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेः भागासिद्धत्वम् । न च तत्र सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा समस्ति तत्प्रक्षयस्य प्रध्वंसरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् । सत्ताया द्रव्यगुणक्रिया- धारत्वाभ्यनुष्ठानात् समवायस्य च परैः द्रव्यादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ।

अथाभावपरित्यगेन भावस्यैव श्रव्यदाध्यासितस्य पक्षीकरणान्नायं दोषः प्रवेशभागिति चेत् । तर्हि मुक्तरर्थिनां तदर्थमीश्वराराधनमनर्थकमेव स्यात् तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । सत्ता- समवायस्य विचारमधिरोहतः शतधा विशीर्यमाणत्वात् । स्वरूपासिद्धञ्च कार्यत्वम् । स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानांश्चा । यद्युत्पन्नानां सतामसतां वा ? न तावदसतां खरविषा- णादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सताञ्चेत् । सत्तासमवायस्तु स्वतो वा । न तावत् सत्तासमवाया- दनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रागुक्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । स्वतःसतान्तु सत्तासमवायानर्थक्यम् ।

अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदा सत्तासम्बन्ध उत्पादाद्भिन्नः किं वा अभिन्नः ? इति । यदि भिन्नस्तदोत्पत्तेरसत्त्वा- विशेषादुत्पत्त्यभावयोः किं कृतो भेदः ।

अथोत्पत्तिसमाक्रान्तवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथा व्यभिचिष्यते इति मतं तदप्यतिज्ञाद्य-
वर्त्तितमेवोत्पत्तिसत्त्वं प्रति विवादे वस्तुसत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् । इतरेतराश्रयदोषश्च ।
इत्युत्पत्तिसत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनसत्तासम्बन्धावगमः तदवगमे च तत्रत्यसत्त्वेनो-
त्पत्तिसत्त्वविश्रय इति ।

अथेतदोषपरिजिहीर्षया तयोरेकमप्यनुज्ञायते । तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्वेतुकत्वे गगनादिभिरनैकान्तः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः । सा हि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादा-
चित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् । अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः ।

अथ वस्तुत्पादककारणानां सन्निधानाभावात् सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्पत्तयर्थं
कारणानां व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणसत्तासमवायुः । स च सर्वदाप्यस्ति इति तदर्थं
कारणोपादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्त्यर्थं तदुपादानमित्यपि वार्तम् । वस्तुत्पादा-
पेक्षयाभिव्यक्तेरघटनात् । वस्त्वपेक्षयाभिव्यक्तौ कारणसम्पादात् प्रागपि कार्यवस्तुसद्भाव-
प्रसङ्गात् । उत्पादस्याप्यभिव्यक्तिस्सम्भाव्या । स्वकारणसत्तासम्बन्धलक्षणोत्पादस्यापि
कारणव्यापारात्प्राक्सद्भावे वस्तुसद्भावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुसत्त्वस्य । प्राक्सत एव
हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यक्त्युक्तेऽभिव्यक्तिस्तस्मिन्तिरोहितस्य घटस्यैव प्रदीपादिनेति ।
तन्नाभिव्यक्त्यर्थं कारणोपादानं युक्तम् ।

तन्न स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाप्यभूत्वाभावित्वं तस्यापि विचारासह-
त्वात् । अभूत्वाभावित्वं हि भिन्नकालक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते
क्लान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वात् भुक्त्वा ब्रजतीत्यादिवाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयो-
राधारभूतस्य कर्तुरनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविद्यमानत्वेन भावनाधारस्य च विद्य-
मानतया जभावाभावयोरेकाग्रयविरोधात् । अविरोधे च तयोः पर्यायमात्रेणैव भेदो न
वास्तव इति ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिदभूत्वा भावित्वं तथापि तन्वादौ सर्वत्रानभ्युपगमात् भागा-
सिद्धम् । न हि महीधराकूपारारामादयः प्रागभूत्वा भवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते परैस्तेषां तैः
सर्वदावस्थानाभ्युपगमात् ।

अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते तदप्यशिक्षितलक्षितम् । अवयवेषु
वृत्तेरवयवैरारभ्यत्वेन च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे अवयवसामान्येनानेकान्तात् ।
द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ।

अथ सन्निवेश एव सावयवत्वम् । तच्च घटादिवत् । पृथिव्याशुपलभ्यते इत्यभूत्वा
भावित्वमभिधीयते । तदणपेशलम् । सन्निवेशस्यापि विचारासहत्वात् । स च अवयव-
सम्बन्धो भवेत् रचनाविशेषो वा । यद्यवयवसम्बन्धस्तदा गगनादिनानेकान्तः । सकल-
मूर्तिमद्वयसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्य सद्भावात् ।

अथोपचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् । तर्हि सकलमूर्तिमद्वयसम्बन्धस्यापि
उपचरितत्वात् सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । ओत्रस्थार्थकारत्वञ्च न स्यात् उपचरित-
प्रदेशरूपत्वात् । धर्मादिना संस्कारात्ततः सत्ययुक्तम् । उपचरितस्यासद्रूपस्य तेनोपकारा-
योगात् खरविषाणस्यैव ततो न किञ्चिदेतत् ।

अथ रचनाविशेषः तदा परं प्रति भागासिद्धत्वं तदवस्थमेवेति नाभूत्वाभावित्वं

विचारं सहते । नाप्यक्रियादृशिनोऽपि कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । तद्धि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसमयस्य चेत् गगनादेरपि बुद्धिमद्वेतुकत्वं स्यात् । तत्रापि खननोत्सेचनात् कृतमिति गृहीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवदीयापि किं न स्यात् । बाधासङ्गावस्य प्रतिप्रमाणविरोधस्य चान्यत्रापि सम्मानत्वात् । प्रत्यक्षेणोभयत्रापि कर्तुरग्रहणात् । तित्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति असदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।

तन्न कृतसमयस्य कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वादविप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गश्च । कारणव्यापारानुविधायित्वञ्च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते तदा विरुद्धं साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिमति तदपेक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वं तत्तत्सिद्धिष्वसिद्धिरिति सिद्धिष्वेव विशिष्टत्वम-
चेतनोपादानत्वञ्चोक्तदोषदुष्टत्वान्न पृथक् चिन्त्यते । स्वरूपभागासिद्धत्वादेस्तत्रापि सुलभ-
त्वात् । विरुद्धाश्चामी हेतवो दृष्टान्तानुगृहेण अशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात् पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । ननु तार्क्याणां दिविशेषाधाराग्रिमात्रव्याप्तधूर्तस्य दर्शनात् ।

नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्य व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य कर्तुरतोऽनुमानात् प्रागसिद्धत्वात् । व्यभिचारिणश्चामी हेतवः बुद्धिमत्कारणमन्तरेणापि विद्युदादीनां प्राहुर्भावसम्भवात् । सुसाद्यवस्थायां अबुद्धिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् । तदवश्यं तत्रापि भर्गाख्यं कारणमित्यतिमुग्धविलसितम् । तद्वरीपारस्याप्यसम्भवात् अशरीर-
त्वात् ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयोः शरीराभावेऽसम्भवात् । तदसम्भवश्च पुरातनैर्विस्तरेणाभिहित आसपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥

यच्च महेश्वरस्य क्लेशादिभिरपरासृष्टत्वं निरतिशयत्वमैश्वर्याद्युपेतत्वं तत् सर्वमपि गगनाब्जसौरभव्यावर्णनमिव निर्विषयत्वाद्युपेक्षामर्हति । ततो न महेश्वरस्याशेषत्वम् । नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सङ्गावावेदकप्रमीणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं तदावेदकम-
विप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमविनामीविलिङ्गाभावात् ।

ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकमस्तीवात्तिविस्फालनानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधि-
विषयतयोत्पत्तेः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम् ।

अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यधीक्षतः प्रतीयते इति द्वैतसिद्धिः । तस्य निषेधाविषयत्वात् । तथाचोक्तम् ।

आहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेद्धविपश्चितः ।

नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबोध्यते ॥

अनुमानमपि तत्सङ्गावी विभाव्यत एव । तथाहि । ग्रामारामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात् । यत् प्रतिभासते तत् प्रतिभासान्तःप्रविष्टं यथा प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासन्ते च विवादापन्ना इति । तदागमानामपि-पुरुषा एवेदं यद्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्व्वे वै खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन । आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यन्ति कश्चनेति श्रुतेश्च ।

ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वे कथं घटादिभेदोऽवभासते । इति न चोद्यम् ।

सर्वस्यापि तद्विवर्ततयावभासनात् । न चाशेषभेदस्य तद्विवर्तत्वमसिद्धम् । प्रमाणप्रसिद्ध-
त्वात् । तथाहि विवादाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकरूपान्वितत्वात् । घटघटी-
सरावोदज्जनादीनां सृष्टृपान्वितानां यथा सृष्टेककारणपूर्वकत्वं सद्रूपेणान्वितञ्च निखिलं
वस्त्विति । तथागमोऽप्यस्ति ।

ऊर्णनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त इवाम्भसाम् ।

प्ररोहाणामिव पुष्पः स हेतुः सर्वजन्मिनाम् ॥ इति ॥

तदेतन्मदिरारसास्वादगद्गदोदितमिव । मदनकोट्टवाद्युपयोगजनितव्यामोहसुगन्ध-
विलसितमिव निखिलमवभासते विचारासहत्वात् । तथाहि यत् प्रत्यक्षस्य सत्ताविषयस्य
मभिहितं तत्र किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वं वा । न तावत् पौरस्त्यः
पक्षः सत्तायाः सामान्यरूपत्वाद्विशेषनिरपेक्षतयानवभासनात् । शालेयादिविशेषानवभासने
गोत्वानवभासवत् । निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छविषाणवदित्यभिधानात् । सामान्यरूपत्वञ्च
सत्तायाः सत्सदित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ।

अथ पाश्चात्यः पक्षः कक्षीक्रियते । तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकार-
विशेषाणामध्यक्षतोऽवभासनात् । यदपि साधनमभ्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न साधु
विचारासहत्वात् । तथा हि प्रतिभासमानत्वं स्वतः परतो वा । न तावत् स्वतोऽसिद्ध-
त्वात् । परतश्चेद्विरुद्धम् । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते । प्रतिभास-
मानमात्रमपि न सिद्धिमधिवर्षति । तस्य तद्विशेषणान्तरीयकत्वात् । तद्विशेषाभ्युपगमे
द्वैतप्रसक्तिः ।

किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे
प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासबहिर्भूता वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न
ततोऽनुमानं, तद्वहिर्भावः तैरेव हेतौर्विचारः । अप्रतिभासमानत्वेऽपि तद्व्यवस्था-
भावात् । ततो नानुमानमिति ।

अथानाद्यविद्याविजृम्भितत्वात् सर्वमेतदसम्बद्धमित्यप्यनख्यतमोविलसितम् । अवि-
द्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नैव दोष इत्यप्यतिमुगन्ध-
भाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् । अपरमप्यत्र
विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते ।

यच्च परमब्रह्मविवर्तत्वं अखिलभेदानामित्युक्तं तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्वीय-
मानद्वयाविनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नाति इति स्वेष्टविघातकारित्वाद्विरुद्धः ।
अन्वितत्वमेकहेतुके स्तम्भकुम्भाभोरुहादावपि उपलभ्यत इत्यनेकान्तिकश्च । किमर्थञ्चैदं
कार्यमसौ विदधाति अन्येन प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रोडावशात् स्वभावाद्वा । अन्येन
प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिः द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नोत्तरम् । कृपायां दुःखिनाम-
करणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिष्ठत्वात्तस्याः सृष्टेः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न
सा युज्यते । कृपापरस्य प्रलयविधानायोगाच्च । अदृष्टवशात् तद्विधत्ते स्वातन्त्र्यहानिः ।
कृपापरस्य पीडाकरणादृष्टव्यपेक्षायोगाच्च । क्रोडावशात् प्रसृत्तो न प्रभुत्वं क्रोडोपायव्यपेक्ष-
णात् बालकेवत् । क्रोडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति समर्थ
कारणे कार्यस्यावश्यम्भावात् । अन्यथा क्रमेणापि सा ततो न स्यात् ।

अथ स्वभावादसौ जगन्निर्मिणोति यथाग्निर्दहति वायुर्वीति इति मतं तदपि

बालभूषितमेव पूर्वोक्तदोषानिर्मुक्तः । तथैहि क्रमवर्ति विवर्तजातसंश्लिख्यपि पुनः पद-
त्यंतावेक्षणाय सहकारिणोऽपि तत्साध्यत्वेन योगपदसम्भवात् । उदाहरणं यथा ॥
वज्रपादैः कादाचित्कस्वहेतुजनितस्य नियतशक्त्यात्मकत्वव्यपत्तिरन्यत्र नियतव्यापकसमैक-
स्वभावकारणजन्यत्वेन देशकालप्रतिनिधयस्य कार्यं दुरुपपादात् ॥

तदेवं ब्रह्मणोऽभिद्धा वेदानां तत्सुप्रप्रदुष्टावस्थात्वप्रतिपादनं परमं प्रमाणाख्यमहा-
भूतनिःश्चिन्ताभिधानञ्च गगनारोहन्मकरन्द्यावर्णनद्वयवर्धयार्थविषयत्वं प्रेतामर्त्तं ।
यच्चागमः प्रमाणं सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्यादि । ऊर्णनाभ इत्यादि च । ततस्तद्विमुक्त्याधिना
श्रुतेति विरोधीति नावकाशं लभते । न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते ।
तस्मान्न पुनरोक्तमोऽपि विचारणां प्राज्जति ॥

प्रत्यक्षेतरभेदाभिन्नममलं मानं द्विधैवेदितं
देवैर्दिव्यगुणैः विचार्य विधिवत् संख्याततेः संग्रहात् ।
मानानामिति तद्विगण्यभिहितं श्रीरत्ननन्दग्राह्यैः
तद्ग्राह्यान्मदो विशुद्धविषयैर्बोद्धव्यमव्याहतम् ॥
मुख्यसंयवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
देवोक्तमुपजीवद्भिः सूरिभिर्ज्ञापितं मया ॥

इति परीक्षासुखस्य लघुतृतीयो द्वितीयः समुद्देशः ॥ ५ ॥

अथेदानीमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय इतरं वाच्ये ॥ १ ॥
उक्तप्रतिपक्षमितरशब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादिद्वर्णनं लभ्यते । तच्च परीक्षासिद्धिः ॥ १ ॥
तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयन्नाह ॥ २ ॥
प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यादिशब्देन परोक्षमपि गृह्यते । तच्च यथावसरं निरूपयिष्यते ।
प्रत्यक्षादिनिमित्तं यथेति बिग्रहः । स्मृत्यादिषु दृष्टम् । ते भेदा यथेति बिग्रहः ॥ २ ॥
तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तां दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥
संस्कारस्योद्बोधः प्राकट्यम् । स निवन्धनं ग्रन्थाः सा तथेक्ता । तदित्याकारा तदित्य-
लेखिनी । एवंभूता स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
उदाहरणमाह ॥ ४ ॥
प्रत्यभिज्ञानं प्रामुक्कालमाह ॥ ५ ॥
अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् । येषान्तु
सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाणान्तरमनुपपद्यते ।
तथाचोक्तम् ।

उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।
तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात् सञ्ज्ञिप्रतिपादनम् ॥
इदमख्यं महद्दूरमासन्नं प्रांशु भेति वा ।
व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥ इति ॥ ५ ॥

एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह ॥ ६ ॥

आदिशब्देन—

पयोऽम्बुभेदी हंसः स्यात् षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः ।
समपर्णस्तु तत्त्वज्ञोर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥
पञ्चवर्णं संवेदत्रं संवकीर्णं पृथुस्तगी ।
युवतिश्चैकशृङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥
शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चासृष्टान्वितः ।

इत्येवमादिशब्दश्रवणात् तथैव विधानेव मरालऽदीनवलोकः तथा सत्यादयति यदा
तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं दर्शनस्मरणकारणत्वाविशेषात् परेषान्तु तत्प्रमाण-
मेवोपपद्यते । उपमानादौ तस्यान्तर्भावाभावात् ॥ ६ ॥

अथोहोऽवसरप्राप्त इत्याह ॥ ७ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र गृह्यते । यदि प्रत्यक्षमेवापलम्भशब्देनोच्यते तदा
सौधनेष्वनुमेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथ व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतीयते । सा कथ-
मतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साध्येन भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविषयोऽप्यत्र अनुमानविषये-
ष्वपि व्याप्तेरविरोधात् । तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥

उदाहरणमाह ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

इदानीमनुमानं क्रमाद्यतीति तल्लक्षणमाह ॥ ९ ॥

साधनस्य लक्षणमाह ॥ १० ॥

ननु त्रैरूप्यमेव हेतोर्लक्षणं तस्मिन् सत्येव हेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः ।
तथाहि । पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षे सत्त्वं विरुद्धत्वापनोदार्थम् ।
विपक्षे असत्त्वमेवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति । तदुक्तम्—

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिव्यञ्जितः ॥

इति । तदुक्तम् । अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अवि-
नाभावोऽन्यथानुपपन्नत्वम् । तच्चासिद्धस्य न सम्भवत्येव । अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न
सिद्धमिति इत्यभिधानात् । नपि विरुद्धस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिताविनाभावनि-
यथोक्तसाध्याविनाभावनियमलक्षणस्यानुपपत्तिर्विरोधात् व्यभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणा-
वकाशस्तत एव ततोऽन्यथानुपपत्तिरेव श्रेयसी न त्रिरूपता । तस्यां सत्यामपि यथोक्त-
लक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वाददर्शनात् । तथाहि । स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवद्वित्यत्र
त्रैरूप्यसम्भवेऽपि न गमकत्वमुपलक्ष्यते ।

अथ विपक्षाद्गतावृत्तिर्नियमवती तत्र न दृश्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि
सुगधविलक्षितमेव तस्या एवाविनाभावरूपत्वात् । इतरूपसङ्गावेऽपि तदभावे हेतोः
स्वसाध्यसिद्धिं प्रति गमकत्वानिष्ठौ सैव प्रधानं लक्षणमुपलक्षणीयमिति । तत्सङ्गावे
चेतररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च । यथा सन्तर्गद्देत्वादिनोऽपि प्रमाणानिष्ठा-
निष्ठसाधनदूषणान्यथानुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो वास्ति । केवलमविना-
भावमात्रेण गमकत्वप्रतीतेः ।

यदप्यपरमुक्तं परेः पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य काष्ण्यार्द्रवलः प्रासाद इत्यस्यापि

गमकत्वापत्तिरिति । तदप्यनेन निरस्तम् । अन्यथानुपपत्तिवलेनैवापक्षधर्मस्यापि साधुत्वा-
भ्युपगमात् । न चेह सास्ति । ततोऽविनाभावएव हेतोः प्रधानं लक्षणमभ्युपगन्तव्यम् ।
तस्मिन् सत्यसति विलक्षणत्वेऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति । न चैदं हेतुलक्षणं
अत्रापकत्वात् । सर्वेषां क्षणिकत्वे साध्ये सत्तादेः साधनस्य सपक्षे ततोऽपि स्वयं
सौगतेर्गमकत्वाभ्युपगमात् ।

एतेन पञ्चलक्षणत्वमपि योगपरिकल्पितं न हैतोरुपपत्तिमियत्तीत्यभिहितं बोद्धव्यम् ।
पक्षधर्मत्वे सत्यव्यवृत्तिरेकावद्याधुनविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति पञ्च लक्षणानि । तेषा-
मुप्यविनाभावप्रपञ्चतैव बाधितविषयस्याविनाभावायोगात् सत्प्रतिपक्षस्येति । साध्या-
भावविषयत्वेनासम्पत्तेरुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात् तद्वैषम्येव दुष्टत्वात् । अतः
स्थितं साध्याविनाभावत्वेन निश्चितं हेतुरिति ॥ १० ॥

इदानीमविनाभावभेदं दर्शयन्नाह ॥ ११ ॥

तत्र सहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १२ ॥

सहचारिणोरुपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च वृत्तत्वशिंशपत्त्ययोरिति समस्या विषयो
निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १४ ॥

पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धर्मधर्मजयोः
क्रमभावः ॥ १५ ॥

नन्वेवम्भूतस्याविनाभावस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य सन्निहितविषयत्वात् । नाप्यनु-
मानेन । प्रकृतापरानुमानकल्पनार्था इतरेतराश्रयत्वानवस्थावतागदागमादेरपि भिन्न-
विषयत्वेन सुप्रसिद्धत्वान्न ततोऽपि तत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ १६ ॥

तर्कात् यथोक्तलक्षणादूह्यते । तन्निर्णय इति ॥ १७ ॥

अथेदानीं साध्यलक्षणमाह ॥ १८ ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते । आसनशयनभोजनयाननिधुवनानादेरपि इति तदात् तदापि
साध्यमनुषज्यते इति । तेष्वप्यतिशालिनाः अप्रस्तुतप्रलापित्वात् । अत्र हि साधनसाध-
क्रियते । तेन साधनविषयत्वेनैकतमिष्टमुच्यते ॥ १९ ॥

इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि सफस्यन् अस्मिन्निविशेषणं समर्थयितु-
माह ॥ २० ॥

तत्र सन्दिग्धं स्याण्वर्गं पुमघोवेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शं संशयाकलितं वस्तु-
चक्षे । विपर्यस्तन्तु विपरीतावभासि विपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि । अव्यत्यन्नन्तु
नामजातिसंख्यादिविशेषपरिज्ञानेन निर्णीतविषयानध्यवसायप्राप्तम् । एषां साध्यत्वप्राप्त-
पादनार्थमस्मिन्निविशेषणं पादानमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधुनेष्टाबाधितविशेषणद्वयस्य साफल्यं दर्शयन्नाह ॥ २२ ॥

अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः । प्रत्यक्षादिबाधितश्चात्रावगत्वादिः । आदिशब्दे-
नात्मानागमलोकस्वत्रचदुबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणज्वाकिञ्चित्करस्य हेत्वाभासस्य
निरूपणावसरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युपरम्यते ॥ २३ ॥

तत्रास्मिन्निविशेषणं प्रतिवाद्यपेक्षमेव । इष्टपदन्तु वाद्यपेक्षयेति विशेषमुपदर्शयितु-
माह ॥ २४ ॥

अयमर्थो न हि सर्वं सर्वोपेक्षया विशेषणमपि तु किञ्चित्कर्मण्युद्दिश्य भवतीति अस्मि-
दुवदिति व्यातरेकमुखेनोदाहरणम् । यथा अस्मिदं प्रतिवाक्यपेक्षया । न त्रयेष्टमित्यर्थः ॥ १८ ॥

कुत इतित्याह ॥ १९ ॥

इच्छया खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्ययनाय हीच्छा वक्तुरेवेति ॥ १९ ॥

तच्च साध्यं धर्मः किञ्चातद्विशिष्टो धर्मीति पृष्ठे तद्वेदं दर्शयन्नाह ॥ २० ॥

सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽयमर्थो लभ्यते । व्याप्तिकालापेक्षया तु
साध्यं धर्मः । क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्विशिष्टो धर्मी साध्यः ॥ २० ॥

अस्यैव धर्मिणो नामान्तरमाह ॥ २१ ॥

ननु स्वधर्मिसमुदायः पक्ष इति पक्षस्वरूपस्य पुरातनैर्निरूपितत्वात् धर्मिणस्तद्वचने
कथं न राट्टान्तर्विरोध इति । नैवं साध्यधर्माधारण्या विशेषितस्य धर्मिणः पक्षत्व-
वचनेऽपि दोषानप्रकाशात् । रचनावेचित्रमात्रेण तात्पर्यस्यानिराकृतत्वात् सिद्धान्ता-
विरोधात् ॥ २१ ॥

अत्राह सौगतः । भवतु नाम धर्मी, पक्षव्यपदेशभाक् तथापि सविकल्पबुद्धौ
परिवर्तमान एव । न वास्तवः । सर्वत्र वातुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याकृतेन धर्म-
धर्मिण्येन न वहिःसदसत्त्वमपेक्षत, इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह ॥ २२ ॥

अयमर्थः । नेयं विकल्पबुद्धिर्विहरित्वा नासादितालम्बनभावा धर्मिणं व्यवस्था-
पयति । तदवास्तवत्वेन तदीधारसाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः तद्बुद्धेः पारम्पर्य-
स्यापि वस्तुव्यवस्थानिवन्धनत्वायोगात् । ततो विकल्पनान्तेन वा व्यवस्थापितः पद्वतादि-
विषयभावं भजन्नेव धर्मितां प्रतिपद्यत इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति । तत्प्रसिद्धिश्च
क्वचिद्विकल्पतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचित्चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिरूढस्य प्रमाण-
प्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ॥ २२ ॥

विकल्पात्प्रतिपत्तौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

तस्मिन् धर्मिण । ननु धर्मिणो विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षेतरा सत्ता च ते
हे अपि साध्यं सुनिर्गतासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वेन योग्यानुपलब्धिर्वचनेन चेति शेषः ॥ २३ ॥

अत्रादाहरणमाह ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

ननु धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणां अस्मिदुविमृष्टानैकान्तिकत्वात्
अनुमानावप्यव्यायोगात् कथं सत्तेतरयोः साध्यत्वम् । तदुक्तम् ।

अस्मिदु भावधर्मश्चेत् व्यभिचार्युभयान्वितः ।

विमृष्टधर्मिभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

तदनुक्तम् । मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्प्रसिद्धौ
तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नत्वात् व्यर्थमनुमानम् । तदभ्युपेतमपि वैधात्यात् यदा एते न प्रतिपद्यते
तदा मानस्य साफल्यम् । न च मानसज्ञानात् गगनकुसुमादेरपि सङ्गावसम्भावनातोऽति-
प्रयत्नः । तदुक्तम् । वाधकप्रत्ययव्यापाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तौ बुद्ध्यादेर्धर्मित्वमिति न चोद्यं धर्मिप्रयोगकाले वाधकप्रत्ययानुदयात्
सत्त्वमभावापपत्तेः । न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणसत्त्वेन सत्त्वं प्रति संशीतिः ।
सुनिर्गतासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वेन सुखादाविव सत्त्वं निश्चयात् । तत्र संशयायोगात् ॥

इदानीं प्रमाणोभयसिद्धे धर्मिणि किं साध्यमित्याशङ्कयामाह ॥ २५ ॥

प्राप्ते इति शब्दः प्रागुक्तिवचनान्तोऽप्यर्थवशात् एकवचनान्ततया संबध्यते । प्रमाणजो-
भयञ्च विकल्प्य प्रमाणद्वयं ताभ्यां सिद्धे धर्मिणि साध्यधर्मविशिष्टता साध्या । अयमर्थः ।
प्रमाणप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्मधारतया विवादपदैमारोहेतीति साध्यता नातिवर्तत
इति । एवंभूतभयसिद्धेऽपि योज्यम् ॥ २५ ॥

प्रमाणोभयसिद्धे धर्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह ॥ २६ ॥

देशी हि प्रत्यक्षेण प्रसिद्धः । शब्दस्तूभयसिद्धः । न हि प्रत्यक्षेणाद्यैर्दर्शभिरनियत-
विदेशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पार्यन्ते ॥ २६ ॥

सर्वदर्शिनस्तु तन्निशयेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थक्यात् प्रयोगकालापेक्षया धर्मविशिष्ट-
धर्मिणः साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिकालापेक्षया साध्यनियमं दर्शयन्नाह ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

धर्मिणोऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यत्राह ॥ २८ ॥

उक्तविपर्ययेऽन्याशब्दः । धर्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् । व्यासघटनादिति हेतुः ।
न हि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्वतोऽग्निमानिति व्याप्तिः शक्या कर्तुं प्रमाणविरोधात् ॥ २८ ॥

नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्मोऽप्युक्तम् । तस्य सामर्थ्या-
लब्धत्वात् । तथापि तद्वचने पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । अथोदापन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्त-
मित्यभिधानादिति । सौगतस्तत्राह ॥ २९ ॥

साध्यमेव धर्मस्तस्याधारस्तत्र सन्देहो महानन्तादिः पर्वतादिर्ब्रूति तस्यापनोदो व्यवच्छेद-
स्तदर्थं गम्यमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावप्रदर्शनान्यथानुपपत्तेस्तदाधारस्य गम्य-
मानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ २९ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ३० ॥

साध्यैव विशिष्टो धर्मो पर्वतादिः तत्र साधनधर्मोऽवबोधनाय पक्षधर्मोऽपसंहारवत् ।
पक्षधर्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वत् इति । अयमर्थः । साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन
तदाधारावगतावपि नियतधर्मिसम्बन्धितप्रदर्शनार्थं यथोपनयस्तथा साध्यस्य विशिष्टधर्मि-
सम्बन्धितावबोधनाय पक्षवचनमपीति ।

किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनमवश्यं वक्तव्यमसमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च
समर्थनोपनासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वात् हेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे
कस्य समर्थनमिति चेत् पक्षप्रयोगाभावे क्व हेतुवर्तता इति समानमेतत् ॥ ३० ॥

तस्मात् कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्मत्वादिभेदेन च त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थय-
मानेन पक्षप्रयोगोऽप्यभ्युपगन्तव्य एव । इत्यमुमेवार्थमाह ॥ ३१ ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थं वा शब्दः । युक्त्या पक्षप्रयोगस्यावशस्मीवे
कः किल न पक्षयति पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन् समर्थयमानः । किं
कृत्वा हेतुमुक्त्वैव न पुनरुक्त्वित्यर्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारेण स्वसाध्य-
साधनसामर्थ्यप्रवणप्रवणं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्तीति
वचनम् ॥ ३१ ॥

ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तभेदेन त्रयश्रयवमनुमानमिति सांख्याः ।
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयभेदेन चतुरवयवमिति मीमांसकाः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनय-

निगमनभेदात् पञ्चावयवमिति योगः । तन्मतमपाकुर्वन् स्वमतसिद्धमवयवद्वयमेव
उपदर्शयन्नाह ॥ ३२ ॥

एतयोः पक्षहेत्वोः द्वयमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणादिव्यवच्छेदे
सिद्धेऽपि परमूनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

तद्धि किं साध्यप्रतिपत्तिरर्थमुतस्वित् हेतोरविनाभावनियमार्थमाहोस्वित् व्याप्ति-
स्मरणार्थमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयन्नाह ॥ ३३ ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तिरङ्गं कारणं नेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तस्य साध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्य हेतोर्व्योपायार्थित्वात्
द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह ॥ ३४ ॥

तदिति वर्तते नेति च तेनायमर्थः । तदुदाहरणं तेन साध्येनाविनाभावनिश्चयार्थं वा
न भवतीति विपक्षे बाधकादेव । तत्सिद्धेरविनाभावनिश्चयसिद्धेः ॥ ३४ ॥

किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत् कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्तरन्तरेषु व्याप्त्यर्थं
पुनरुदाहरणान्तरं सृज्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन सामान्येन व्याप्तेरवधारयितुमशकत्वात् ।
अपरापरतदन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । एतदेवाह ॥ ३५ ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि । तद्विप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः । शेषं
व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पदूषणमाह ॥ ३६ ॥

सृहीतसम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनैव व्याप्तिसिद्धिरसृहीतसम्बन्धस्य दृष्टान्तशतेनापि न तत्-
स्मरणमनुभूतविषयत्वात् स्मरणस्येति भावः ॥ ३६ ॥

तदेवमुदाहरणप्रयोगस्य साध्यार्थं प्रति बोधयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

तदुदाहरणं परं केवलमभिधीयमानम् । साध्यधर्मिणि साध्याविशिष्टे धर्मिणि ।
साध्यसाधने सन्देहयति सन्देहवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि
साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशकत्वात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन समर्थयमानः प्राह ॥ ३८ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे । कस्माद्वितीरुपनयनिगमने प्रयुज्यत । अपरः प्राह ।
उपनयनिगमनयोरप्यनुमानाङ्गत्वमेव । तदप्रयोगे निरवयवसाध्यसंवित्तिरयोगादिति ॥ ३८ ॥

तन्निर्णयार्थमाह ॥ ३९ ॥

उपनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षणे तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः । साध्यधर्मिणि
हेतुसाध्ययोः वचनादेवेत्येवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चाभिधायार्थं दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्याहेतुत्वादिति
तदेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्यसिद्धौ तस्यैवोपयोगात् । नोदाहरणादिकम् ।
एतदेवाह ॥ ४० ॥

प्रथमो वा-शब्द एव-कारार्थो द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ४० ॥

ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण सन्देहयामवबोधयितुमशकत्वात् कथं पक्षहेतुप्रयोगमात्रेण
तेषां साध्यप्रतिपत्तिरिति तत्राह ॥ ४१ ॥

बालानामल्पप्रज्ञानां कुत्सन्तर्यं तेषामुदाहरणादीनां त्रयोपगमे शास्त्र एवासौ

तत्त्रयोपगमो न वादे । न हि वादकाले शिष्या व्युत्पाद्याः व्युत्पन्नानामेव तत्राधिकारा-
दिति ॥ ४१ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्रयोपगमः । इत्यादिना शास्त्रेभ्युपगतमेवोदाहरणादित्रयमुप-
दर्शयति ॥ ४२ ॥

दृष्टौ अन्तौ साध्यसाधनलक्षणौ धर्मौ अन्वयमुखेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र स दृष्टान्त-
इत्यन्वयसंज्ञाकरणात् । स द्विधैवोपपद्यते ॥ ४३ ॥

तत्रान्वयदृष्टान्तं दर्शयन्नाह ॥ ४३ ॥

साध्येन व्याप्तं नियतं साधनं हेतुर्यत्र प्रदर्शयते व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ ४३ ॥

द्वितीयभेदमुपदर्शयति ॥ ४४ ॥

असत्यसद्भावो व्यतिरेकः । तत्पूधानो दृष्टान्तो व्यतिरेकदृष्टान्तः । साध्याभावे साधनस्या-
भाव एवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति ॥ ४५ ॥

पक्षे इत्याद्याहारः । तेनायमर्थः । हेतोः पक्षधर्मतोपसंहार उपनय इति ॥ ४५ ॥

निगमनस्वरूपमुपदर्शयति ॥ ४६ ॥

उपसंहार इति वर्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्मविशिष्टत्वेन प्रदर्शनं
निगमनमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रे दृष्टान्तादयो वक्तव्या एवेति नियमानभ्युपगमात् कथं तत्त्रयमिह
सूरिभिः प्रपञ्चितमिति न चोद्यम् । स्वयमनभ्युपगमेऽपि प्रतिपाद्यानुयुधेन जिनमतानु-
सारिभिः प्रयोगपरिपाटयाः प्रतिपन्नत्वात् । स चाज्ञाततत्स्वरूपैः कर्तुं न शक्यते इति
तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्यमेवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं मतभेदेन द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चावयवरूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह ॥ ४७ ॥

तद्द्वैविध्यमेवाह ॥ ४८ ॥

स्वपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वात् द्विविधमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

स्वार्थानुमानभेदं दर्शयन्नाह ॥ ४९ ॥

साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यस्य तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वितीयमनुमानभेदं दर्शयन्नाह ॥ ५० ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं परामृशतोत्येवंशीलं तदर्थ-
पुरामर्शितं तच्च तद्वचनञ्च तस्माज्जातमुत्पन्नं विज्ञानं परार्थानुमानमिति ॥ ५० ॥

• ननु वचनात्मकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं तत् कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्य
परार्थानुमानत्वमभिदधतां न संगृहीतमिति न वाच्यम् । अत्रेतनस्य साक्षात्प्रमितहेतुत्वा-
भावेन निरुपचरितप्रमाणभावाभावात् । मुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो
न वार्यत एव । तदेवोपचरितं परार्थानुमानत्वं तद्वचनस्याचार्यः प्राह ॥ ५१ ॥

उपधारो हि मुख्यभावे सति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य परार्थानु-
मानत्वे निमित्तं तद्वेतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुस्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात्
निमित्तात् तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सम्बन्धः ।
कारणे कार्यस्योपचारात् । अथवा, तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वं
तत्तद्वचनमपि तथेति सम्बन्धः । अस्मिन् पक्षे कार्य कारणस्योपचार इति शेषः । वचन-

स्यानुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति श्रुतिर्व्यवहार एव । ज्ञानात्कृत्यनशे
तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वात् ॥ ५१ ॥

तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति अनुमानसीमानलक्षणम् । तदनुमानं
द्वेधेत्यादिना तत्प्रकारञ्च सप्रवृज्यम् अभिधाय साधनमुक्तलक्षणापेक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण
भिद्यमानं द्विविधमित्युपदर्शयति ॥ ५२ ॥

सुगममेतत् ॥ ५२ ॥

तत्रोपलब्धिर्विधिसाधिकात्तुपलब्धिः प्रतिषेधसाधिकेवेति प्रस्य नियमं विघटयन्
उपलब्ध्यनुपलब्ध्यश्राविशेषेण विधिप्रतिषेधसाधनत्वमाह ॥ ५३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ५३ ॥

इदानीमुपलब्ध्यैरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वेविध्यमुपदर्शयन् विरुद्धोपलब्ध्यैर्भिधौ
साध्ये विस्तरता भेदमाह ॥ ५४ ॥

पूर्वञ्च उत्तरञ्च सह चेति द्वन्द्वः । पूर्वोत्तरसहा इत्येतेभ्यश्चर इत्यनुकरणनिर्देशः ।
द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः चरशब्दः प्रत्येकमाभिसम्बध्यते । तन्नायमर्थः । पूर्वचरोत्तरचरसहचरा
इति । पश्चाद्व्याख्यादिभिः सह द्वन्द्वः ॥ ५४ ॥

अत्राह सागतः । विधिसाधनं द्विविधमेव स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु
कार्यविनाभावाभावादर्लङ्घ्यत्वम् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ।
अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कार्यं प्रतीत्यासकत्वमित्यापि नात्तरं सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया विद्यमान-
स्यापि निश्चेतुमशक्यत्वादिति ।

तदसमीक्षिताभिधानमिति दर्शयितुमाह ॥ ५५ ॥

आख्यायमानाद्विरसात्तज्जिनका सामग्र्यनुमीयते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो
हि रूपक्षणाः सजातीयं रूपक्षणान्तरलक्षणं कार्यं कुर्वन्नेव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं
करोतीति रूपानुमानमिच्छद्भिर्गृहमेव किञ्चित् कारणं हेतुः । प्राक्तनस्य रूपक्षणस्य
सजातीयरूपक्षणान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रसप्रमाणकालं रूपप्रतिपत्तेरयोगात् । न ह्यनु-
कूलमात्रमन्तरक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन मणिमन्त्रादिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात् ।
कारणान्तरवैकल्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् । द्वितीयक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकरणे नानुमाना-
नर्थक्यं वा कार्यविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य पुत्रादेर्लिङ्गत्वेनाङ्गीकरणात् ।
यत्र सामर्थ्यप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नान्यस्येत
नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यकारणेष्वनन्तर्भावात् भेदान्तरत्वमेवेति
दर्शयति ॥ ५६ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तदुत्पत्तिसम्बन्धे च कार्यं
कारणे वान्तर्भावो विभाव्यते । न च तदुभयसम्भवः कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः । सह-
भाविनोरेव तादात्म्यसम्भवात् अनन्तरयोरेव पूर्वोत्तरक्षणयोः हेतुफलभावस्य दृष्टत्वात्
व्यवहितयोस्तदघटनात् ॥ ५६ ॥

ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावा दृश्यत एव । यथा जाग्रत्प्रबुद्धदशाभावि-
प्रबोधयोर्मरणारिष्टयोर्वेति तत्परिहारार्थमाह ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् ॥ ५७ ॥

अत्रोपपत्तिमाह ॥ ५८ ॥

हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्गोपाराश्रितम् । तस्मात् प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः । अन्वयव्यतिरेक-संमधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तो च कार्यं प्रति कारणव्यापारअपेक्षावेवोप-पद्यते कुलालस्यैव क्लृप्तं प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्गोपाराश्रितत्वमिति ॥ ५८ ॥

सहचरस्याप्युक्तहेतुष्वन्तर्भावं दर्शयति ॥ ५९ ॥

हेत्वन्तरत्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलम्भात् तादात्म्यासम्भवात् स्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्यं कारणे वेति । न च समानसमयवर्तिनोः कार्यकारणभावः । सत्येतरगोविषाणवत् कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च । तस्माद्धेत्वन्तरत्वमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन् उक्तान्वयव्यतिरेकपुरःसरं प्रतिपाद्याश्रयवशात् प्रतिपादितप्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकं दर्शयति ॥ ६० ॥

स्रोतस्तौ अपेक्षितपरव्यापारौ हि भावः कृतकवच्यते । तच्च कृतकत्वं न कूटस्थ-नित्यपक्षे नापि क्षणिकपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ॥ ६० ॥

कार्यहेतुमाह ॥ ६१ ॥

कारणहेतुमाह ॥ ६२ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथोत्तरचरः ॥ ६४ ॥

अत्रापि मुहूर्त्तात् प्रागिति सम्बन्धनीयम् । तत एव कृत्तिकोदयादेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सहचरलिङ्गमाह ॥ ६५ ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह ॥ ६६ ॥

प्रतिषेधे साध्ये प्रतिषेधेन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्तेषामुपलब्ध्य इत्यर्थः । तथेति षोडेति भावः ॥ ६६ ॥

तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह ॥ ६७ ॥

श्रीतस्पर्शप्रतिषेधेन हि विरुद्धोऽग्निस्तद्वाप्यमौष्ण्यमिति विरुद्धकार्योपलम्भमाह ॥ ६८ ॥

अत्रापि प्रतिषेधस्य साध्यस्य श्रीतस्य स्पर्शविरुद्धोऽग्निसौख्यं कार्यं धूम इति विरुद्ध-कारणोपलब्धिमाह ॥ ६९ ॥

सुखविरोधि दुःखं तस्य कारणं हृदयशूलमिति विरुद्धपूर्वचरमाह ॥

शकटोदयविरुद्धेऽग्निर्दुःखस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति विरुद्धोत्तरलिङ्गमाह ॥ ७१ ॥

भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तदुत्तरचरः पुष्योदय इति विरुद्धसहचरमाह ॥ ७२ ॥

परभागाभावस्य विरुद्धस्तद्भावस्तत्सहचरोऽर्वागभाव इति अविरुद्धानुपलब्धिभेद-माह ॥ ७३ ॥

स्वर्भावादिपदभानां दृढः तेषामनुपलम्भ इति पश्चात् षष्ठीतत्पुरुषः समासः ॥ ७३ ॥

स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह ॥ ७४ ॥

अत्र पिशाचपरमाश्वादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थं उपलब्धिलक्षणाप्रसङ्गे सतीति विशेषणमुद्गीयम् ॥ ७४ ॥

व्यापकानुपलब्धिमाह ॥ ७५ ॥

शिशुपात्रं हि वृक्षत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्वत्पशिशुपात्रं श्रुत्यभावः ॥ ७५ ॥

कार्यानुपलब्धिमाह ॥ ७६ ॥

अप्रतिबद्धसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपहतशक्तिकत्वमुच्यते तदभावस्य कार्यानुप-
लब्धादिति ॥ ७६ ॥

कारणानुपलब्धिमाह ॥ ७७ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिमाह ॥ ७८ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिमाह ॥ ७९ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिव ॥ ८० ॥

सहचरानुपलब्धिः प्राप्तकालेत्याह ॥ ८० ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति आचक्षारंस्तद्भेदास्त्रय एवेति तानेव,
प्रदर्शयितुमाह ॥ ८१ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह ॥ ८२ ॥

व्याधिविशेषस्य हि विरुद्धस्तदभावस्तस्य कार्यं निरासयचेष्टा तस्यानुपलब्धिरिति
विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह ॥ ८३ ॥

दुःखविरोधि सुखं तस्य कारणमिष्टसंयोगः तदनुपलब्धिरिति विरुद्धस्वभावानुपलब्धि-
माह ॥ ८४ ॥

अनेकान्तात्मकविरोधी नित्याद्यैकान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञान-
रूपतयोपलम्भसंभवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ८४ ॥

ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परम्परया विरोधिकार्यादिसिद्धानाञ्च बहुलमुप-
लम्भसम्भवात्तान्यपि किमिति नाचार्यैर्कदाहृतानि इत्याशङ्क्यामाह ॥ ८५ ॥

अत्रैवेतेषु कार्यादिष्वित्यर्थः ॥ ८५ ॥

तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थं उदाहरणद्वयं प्रदर्शयति ॥ ८६ ॥

एतच्च किंसञ्ज्ञिकं क्लान्तर्भवतीत्याशङ्क्यामाह ॥ ८७ ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

शिवकस्य हि कार्यं कुत्रकं तस्य कार्यं स्थितिः । इति दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयमुदा-
हरति ॥ ८८ ॥

मृगक्रीडनस्य हि कारणं मृगस्तस्य विरोधी मृगारिस्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति ।
इदं यथा विरुद्धकार्यानुपलब्ध्यावन्तर्भवति तथा प्रकृतमपीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं पञ्जीवयवप्रयोगः इत्युक्तम् । व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति
शङ्क्यामाह ॥ ८९ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्त्या तथा साध्यं सत्येव
उपपत्तिस्तथा अन्यथानुपपत्तेरिव वा अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिस्तथा ॥ ८९ ॥

तामेवानुमानमुद्रामुन्मुद्रयति ॥ ९० ॥

ननु तदोत्तरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् व्युत्पन्नापेक्षया कथं तद-
प्रयोग इत्याह ॥ ९१ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद् यथा व्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो

विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैस्तथोपपत्तयानुपपत्तय वावधार्यते । दृष्टान्तादिक-
मन्तरेणैवेत्यर्थः । यथा दृष्टान्तादेर्यासिप्रतिपत्तिं प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति
नेह पुनः प्रपञ्च्यते ॥ ९१ ॥

नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिद्धयर्थं फलवानित्याहुः ॥ ९२ ॥

चकार एवकारार्थः । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेण साध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह ॥ ९३ ॥

यतस्तथोपपत्तयानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षस्तदाधार-
सूक्त्याय साध्यव्याप्तसाधनाधारसूचनाय उक्तः । ततो यदुक्तं परेण -

तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

व्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥

इति तन्निरस्तम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगाभावे साधनस्य
नियताधारतानवधारणात् ॥ ९३ ॥

अथानुमानस्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ९४ ॥

यो यत्रावज्जकः स तत्राप्तः । आप्तस्य वचनमादिशब्देनाङ्गुल्यादिसंज्ञापरिग्रहः ।
आप्तवचनम् आदिर्यस्य तत् तथोक्तम् । तन्निवन्धनं यथार्थज्ञानस्येति । आप्तशब्दोपादानात्
अपौरुषेयत्वव्यवहृदः । अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापोहज्ञानस्याभिप्रायसूचनस्य च निरासः ।

नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । शब्दस्य नित्यत्वेनपौरुषेयत्वादिप्रणीतत्वायोगात् । तन्नि-
त्यत्वञ्च तदवयवानां वर्णानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च ॥ न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र
प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि
तथैवावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य
संकेतानुपपत्तेरिति । तथाहि 'गृहीतसङ्केतस्य' शब्दस्य प्रध्वंसे सत्यगृहीतसङ्केतः
शब्द इदानीं अन्यत्र वोपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् । न चासौ न भवतीति
स एवायं शब्दः इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ।

न च वर्णानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वदा अवगम्यमानः । सर्वदा तदभिव्यक्तेर-
सम्भवात् । तदसम्भवाभिव्यञ्जकवायूनां प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वं प्रमाण-
प्रतिपन्नत्वात् । तथाहि वक्तृमुखनिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाद्यत्वेण व्यञ्जकवायवो
गृह्यन्ते । दूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थिततूलचलनादनुमीयते । श्रोतृश्रोत्रदेशे शब्द-
अवगमनानुपपत्तेरर्थापत्त्यापि निश्चीयन्ते ।

किञ्चित्पत्तिपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः । तथाहि वाद्यवाकाशसंयोगादसमवायि-
कारणादाकाशाच्च समवायिकारणाद् दिग्देशाद्यविभागेन उत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वैरनु-
भूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाभिव्यज्यमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तिसाङ्ख्यं उभय-
त्रापि समानत्वादेव । तथाहि अन्यैस्तात्वादिसंयोगै र्यथान्यो वर्णो न क्रियते तथा
ध्वन्यन्तरसार्धभिस्तात्वादिभिरन्यो ध्वनिर्निरभ्यते इत्युत्पत्तर्भाभिव्यक्तयोः समानत्वेनेकत्रैव
पर्यनुयोगावसर इति सर्वं स्वच्छम् ।

साभूद्वर्णानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थनित्यत्वं तथाप्यनन्दिपरिम्परायातत्वेन
वेदस्य नित्यत्वात् प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्तीति युक्तं
वक्तुमधुना तत्कर्तुरनुपलम्भादतीतानागतयोरपि कालयोस्तदनुमापकस्य लिङ्गस्याभावात् ।

तदभात्रोऽपि सर्वदाप्यतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियग्रहणार्थयोगात् । प्रत्यक्षप्रतिपन्नमेव हि लिङ्गमनुमानं हि सृष्टौ तसम्बन्धस्यैकदेशसंदर्शनादसङ्गिकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यभिधानात् ।

नाप्यर्थापत्तेस्तत्सिद्धिरन्यथाभूतस्यार्थस्याभावात् उपमानोपमेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च । नाप्युपमानं साधकं केवलमभावप्रमाणमेवावाशिष्यते । तच्च तदभावसाधकमिति । न च पुरुषसङ्गावदस्यापि दुःसाध्यत्वात् संशयापत्तिः तदभावसाधकप्रमाणानां सुलभत्वात् । अधुना हि तदभावे प्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च

अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादिदानौन्तनकालवत् ॥

वेदसाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति । तथापौरुषेयो वेदः अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यसत्यमाशङ्क्यकृत्कत्वात् आकाशवत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्यानन्यथाभूतस्य दर्शनात् तदभावे निश्चीयते धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यावर्गभागदर्शिभिः कर्तुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शनश्चाभावात् । प्रामाण्यमपौरुषेयतामेव कल्पयतीति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तात्त्विकं वर्णानां व्यापित्वे नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति तदसत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् । देशान्तरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्यापरा वर्तमानस्यैकस्मिन् प्रदेशे सामस्येन ग्रहणमुपपत्तियुक्तमव्यापकत्वप्रसङ्गात् । घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतः चतुरादिसन्निधानादनेकप्रदेशे प्रतीयते इति ।

ननु घटोत्पादकस्य सृष्टृपिण्डादेरनेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव तथा महदणुपरिमाणसम्भवाच्चेति । तच्च वर्णस्यपि समानं तत्रापि प्रतिनियततात्त्वादिकारणकलापस्य तीव्रादिधर्मभेदस्य च सम्भवाविरोधात् ।

अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वात्मना दृष्टिमत्त्वाद् दोषोऽयमिति चेन्न । तथा सति सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत् सर्वात्मना प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यते प्रमाणविरोधात् । तथाच प्रयोगः । प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपद्विन्नदेशतया तथैव सर्वात्मनोपलभ्यमानत्वात् घटादिवत् । न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृशपरिणामात्मकस्यानेकत्वात् । नापि पर्वताद्यनेकप्रदेशस्थतया युगपदनेकदेशस्थितपुरुषपरिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्यातिद्विषुतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्तिवशादनेकदेशस्थत्वेन प्रतीतेः । न चाभ्रान्तस्य भ्रान्तेन व्यभिचारकल्पना युक्तीति । नापि जलपात्रप्रतिविम्बेन तस्यापि चन्द्रार्कादिसन्निधिमपेक्ष्य तथा परिणममानस्यानेकत्वात् । तस्मादनेकप्रदेशे युगपत् सर्वात्मनोपलभ्यमानविषयस्यैकस्य सम्भाव्यमानत्वात् तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणमिति स्थितम् ।

तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयतइति । नित्यत्वं हि एकस्यानेकक्षणव्यापित्वम् । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्भेन न शक्यते निश्चेतुम् । न त्वप्रत्यभिज्ञानबलेनैवान्तराले सत्तासम्भवस्यैकदृशादपि सम्भवाविरोधात् । न च घटादावप्येवं प्रसङ्गस्तस्योत्पत्तावपरापरसृष्टिखण्डान्तरलक्षणस्य कारणस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साधयितुं शक्यत्वात् । अत्र तुच्छकारणानामपूर्वाणां व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति ।

यच्चान्यदुक्तं सङ्केतानुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति इदमप्यनात्मज्ञभाषितमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि गुहीतसङ्केतस्य दण्डस्य प्रध्वंसे सत्यगुहीत-सङ्केत इदानीमन्यएव दण्डः समुपलभ्यते इति दण्डोति न स्यात् । तथा धूमस्यापि गुहीत-व्याप्तिकस्य नाथे अन्यधूमदर्शनाद्विज्ञानाभावश्च ।

अथ सादृश्यात्तद्व्यापत्तीते न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषो येन नित्यत्वे दुरभिनिवेशः प्राप्नोति । तथा कल्पनायामन्तराले सत्त्वमप्यदृष्टं न कल्पितं स्यादिति ।

यच्चान्यदभिहितं व्यञ्जकानां प्रतिनियतत्वात् न युगपच्छ्रुतिरिति तदप्यश्रुति-लङ्घितम् । समानेन्द्रियग्राह्येषु समानधर्मेषु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि ओत्रं समानदेश-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् चतुर्वत् । शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवन्ति । समानदेश-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नत्वे सति युगपदिन्द्रियसंबन्ध-त्वात् घटादिवत् । सत्यत्तिपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं स्मृतिखण्डदीपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषविद्वेरित्यलमतिजल्पितेन ॥

यच्चान्यत् प्रवाहनित्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं शब्दशास्त्रस्यानादि-नित्यत्वमुत विशिष्टानामिति । आद्ये पक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वेदिका इत्यस्य-मिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयतेति ।

अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनादित्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानां अनव-गतार्थानां वा अनादिता स्यात् । यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदा ज्ञानलक्षणमप्रामाण्यमनुष्यते । अथाद्यः पक्षः प्राप्नोति तद्व्याख्यातारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा । प्रथमपक्षे दुरधि-गमसम्बन्धानामन्यथाप्यर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । तदुक्तम् ।

अयमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न ।

कल्पोऽयमर्थः पुरुषैस्ते च सगादिविमुताः ॥

किञ्च । किञ्चिज्ज्ञाख्यातार्थाविशेषादग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्य स्वादे-च्छुमांसमित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् । संशयलक्षणमप्रामाण्यं वा ।

अथ सर्वविद्विदितार्थ एव वेदोऽनादिपरम्परायात इति चेत् हन्त धर्मो चोदनेव प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे च तद्वचन-स्यापि चोदनावबोधकत्वेन प्रामाण्यादेदस्य पुरुषाभावविद्वेस्तत् प्रतिबन्धकं स्यात् ।

अथ तद्व्याख्यातृणां किञ्चिज्ज्ञत्वेपि व्यर्थव्याख्यानपरम्परयानवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्यर्थ एव वेदोऽवसीयत इति चेत् न । किञ्चिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्याना-योगादन्वेनाकृष्यमाणस्यान्वयानिष्टदेशपरिहारेणाभिमतपथप्रापणानुपपत्तेः ।

किञ्चानादिव्याख्यानपरम्परामतत्वेऽपि वेदार्थस्य गुहीतविसृतसम्बन्धवचनाकौशलः-दुष्टाभिप्रायतया व्याख्यानस्यान्यथैव करणात् अविस्वादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते शब्दधुनातना अपि । ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवचन्तेऽपि दुरभिसन्धेरन्यथा व्याचक्षाणाः केचिज्ज्ञानन्तेऽपि वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तः केचिच्च विसृतसम्बन्धा-प्रायायातथ्यमभिदधाना इति । कथमन्यथा भावनाविधिनियोगवाक्यार्थैव प्रतिपत्तिर्वदे-स्यात् । अनुयाजवल्कादीनां श्रुत्यर्थानुसारिस्मृतिनिरूपणायां वा । तस्मादनादिप्रवाह-यतितत्वेऽपि वेदस्यायथार्थत्वमेव स्यादिति स्थितम् ।

यथोक्तमतीतानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिमूलात्तुल्येन विपरीतसाधनात् तदाभासमेवेति । तथाहि

अतीतानागतौ कालौ वेदार्थश्चैवविजितौ ।

• कालशब्दाभिधेयत्वादधुनातनकालवत् ॥ इति ॥

किञ्च कालशब्दाभिधेयत्वं अतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तद्-
ग्रहणञ्च नाध्वक्षतस्तयोरतीन्द्रियत्वादननुमानतस्तद्ग्रहण्येऽपि न साध्येन सम्बन्धः तयो
र्निश्चेतुं पार्यते । प्रत्यक्षगृहीतस्यैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् । न च कालाख्यं द्रव्यं
मीमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न परं प्रति साध्यसाधनयो र्याप्यव्याप्क-
भावाभावात् । इदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्याष्टकादेः सौगतादिभिरभ्युपगमात् ।

यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम् ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति ॥ यच्चान्यदुक्तमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति । तत्र जीर्ण-
कूपारमादिभिः • व्यभिचारनिवृत्तार्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेष्येऽपि विशेष्यस्यास्मर्य-
माणकर्तृकत्वस्य विचार्यमाणस्यायोग्यसाधनत्वम् । कर्तुरस्मरणं हि वादिनः प्रतिवादिनश्च
सर्वस्य वा वादिनश्चेदभनूपलब्धेरभावाद्वा । आद्ये पक्षे पिठकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेर-
विशेषात् । तत्र परैः कर्तुरनङ्गीकरणान्नोत्तेदत एवात्रापि न तदस्तु । अभावादिति चेदस्मा-
त्तदभावसिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावे तन्निबन्धनं तदस्मरणं अस्माच्च तदभाव
इति प्रामाण्यानयानुपपत्तेस्तदभावान्नितरेतराश्रयत्वं इति चेन्न । प्रामाण्येनाप्रामाण्यकारणस्यैव
पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्यानिराकृतेः ।

अथातीन्द्रियार्थदर्शिनो भावादन्यस्य च प्रामाण्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वथा
पुरुषाभाव इति चेन्न । सर्वज्ञाभावो विभावितः । प्रामाण्यानयानुपपत्तेरिति चेदितरेतरा-
श्रयत्वम् । कर्तुरस्मरणादिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभावप्रमाणादिति चेन्न तत्साधकस्यानुमानस्य
प्राक् प्रतिपादितत्वात् अभावप्रमाणोक्त्यभ्यायोगात् । प्रमाणपञ्चकाभावे भावप्रमाणप्रवृत्तेः ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ •

इति । परैरभिधानात् । ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणमुपपन्नं नापि प्रतिवादिनो-
ऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादी स्मरतीत्येककर्तारमिति । नापि सर्वस्य वादिनो वेदे कर्तुर-
स्मरणेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ।

ननु प्रतिवादिना वेदेऽष्टकादयो बहवः कर्तारः स्मर्यन्ते अतस्तत् स्मरणस्य विवाद-
विषयस्याप्रामाण्याद् भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरणमिति चेन्न । कर्तुर्विशेषविषय एवासौ
विवादो न कर्तृसामान्ये । अतः सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वज्ञत्वज्ञानविज्ञान-
रहितो वा कथं सर्वस्य कर्तुरस्मरणमवैति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितु-
मशक्यत्वात् तल्लक्षणस्याव्यापकत्वमसम्भवित्वं वा सम्भवति । गौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणानि
बहूनि सन्तीत्येव सजन्मस्मरणर्षिगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंहतिप्रतिनियमसंदर्शनात्
फलार्थपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तिहेत्वात्मनां श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकैव श्रुतिरिति
वचनात् । अपौरुषेयत्वेऽपि वा न प्रामाण्यं वेदस्योपपद्यते तद्वैतूनां गुणानामभावात् ।

ननु न गुणकृतमेव प्रामाण्यं, किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि । स च दोषाश्रयपुरुषा-
भावेऽपि निश्चीयते न गुणसङ्गाव एवेति । तथाचोक्तम् ।

शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्तुर्धीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्तसम्भवात् ।

यदा वक्तुरभावेन न सुदोषा निराश्रयाः ॥

इति । तदप्युक्तं पराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिर्वक्तुरभावे वेदस्य प्रामाण्याभावः
समुद्भाव्यते किन्तु तदप्रामाण्यात्तृणां अतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे ततो दोषाणामनपोहि-
तत्वात् न प्रामाण्यनिश्चय इति । ततो पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगात् नानेन
लक्षणस्याव्यापित्वमसम्भवित्वं वा । इत्यलमतिजल्पितेन ॥ ९४ ॥

ननु शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावादनापोहमात्राभिधायित्वादासप्रणीतादपि शब्दात् कथं
वस्तुभूतार्थावगम इत्यत्राह ॥ ९५ ॥

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकशक्तिस्तस्यां सङ्केतस्तद्वशात्
विस्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ ९५ ॥

उदाहरणमाह ॥ ९६ ॥

ननु यएव शब्दाः सन्तर्यं दृष्टास्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत् कथमर्थाभिधायकत्वं
मिति । तदप्युक्तमनर्थकेभ्यः शब्देभ्योऽर्थवतामत्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यासौ
युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पर्वतादि-
धूमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । यत्नतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते इत्यन्यत्रापि समानम् ।
सुपरीक्षितो हि शब्दोऽर्थं न व्यभिचरतीति । तथाचानापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पनं प्रयासमात्र-
मेव । न चानापोहः शब्दार्थो व्यतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दश्चण्डाद-
गवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः साक्षादिमत्पदार्थं प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र
शब्दान्तरं सृज्यम् ।

अथैकस्मादेव गोशब्दार्थद्वयस्यापि, सम्भावनाद्वयार्थः शब्दान्तरेणेति चेन्नैवमेकस्य
परस्परविसृष्टार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वे प्रथममगौरिति प्रतीयेत । न चैवमतो
नान्यापोहः शब्दार्थः । किञ्चापोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं चर्युदासरूपं
प्रसज्यरूपं वा । प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणोक्तं स्यादभावाभावस्य भावान्तरस्वभावेन
व्यवस्थितत्वात् ।

कश्चायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते न तावत् स्वलक्षणरूपस्तस्य सकल-
विकल्प-वाग्गोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि शावलेयादिव्यक्तिरूपः तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् सकलगोव्यक्तिष्वनुवृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्ता वर्तमानं सामान्य-
मेव गोशब्दवाच्यम् । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्येत नार्थ इति । अतो नाद्यः
पक्षः श्रेयान् । नापि द्वितीयो गोशब्दादेः क्वचिद्वाच्योऽर्थं प्रवृत्त्ययोगात् तुच्छाभावाभ्युपगमे
परमतप्रवेशानुषङ्गाच्च ।

किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शावलेयादयः तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता
स्यादर्शभेदाभवाद्दृष्टपादपादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो युक्तो वस्तुन्येव

संघट्टत्वेकत्वनानात्वादिविकल्पानां प्रतीतेः । भेदे वा अभिधेयं वस्तुतापत्तिस्तत्सङ्गत्वा-
द्वस्तुत्वस्य । न चापोहलक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । व्यवच्छेदकस्यातदूपेणापि अप्रमेयादिरूपत्वे ततो व्यवच्छेदकयोगात् कथन्तत्र
सम्बन्धिभेदाद्भेदः ।

किञ्च शावलेयादिष्वेकोऽपोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतियुक्तिभिन्न एव स्यादथ शाव-
लेयादयस्तत्र भिन्दन्ति तर्ह्यस्यादयोऽपि भेदका सा भूवन् यस्यान्तरङ्गाः, शावलेयादयो न भेद-
कास्तस्याद्यादयो भेदका इत्यतिसाहचर्यम् । वस्तुनोऽपि सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते
किमुतावस्तुनि । तथाह्येकएव देवदत्तादिः कटककुण्डलादिभिरभिसम्बध्यमानो, न
नानात्वमास्तिघ्नवानः समुपलभ्यते इति ।

भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदः तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरेणान्यापोहाश्रयः सम्बन्धी
भवतां भवितुमर्हति । तथाहि यदि शावलेयादिषु वस्तुभूतसामान्याभावोऽप्यादिपरिहारेण
तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययो कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामान्यं
वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति ।

किञ्चापोहशब्दार्थपक्षे सङ्केत एवानुपपन्नः तद्ग्रहणोपायासम्भवात् न प्रत्यक्षं तद्-
ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वादप्यपोहस्य चावस्तुत्वात् । अनुमानमपि न तत्सङ्गावमवबो-
धयति तस्य कार्यस्वभावलिङ्गसम्पाद्यत्वात् । अपोहस्य निरुपाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन
च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोऽपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यात् अज्ञा-
तस्य विधिनिषेधयोरनधिकारात् । अगोनिवृत्तिरिति चेदितरेतराश्रयत्वम् अगोव्यवच्छेदो
हि अगोनिश्चये भवति । स चागो गौनिवृत्तत्वात्मा गौश्यागोव्यवच्छेदरूप इति । अगौरि-
त्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयेव दिशा चिन्तनीयः ।

नृत्त्वगौरित्यत्रान्य एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदापोहः शब्दार्थ इति विधटेत
तस्मादपोहस्योक्तयुक्त्या विचार्यमाणस्यायोगान्नान्यापोहःशब्दार्थ इति स्थितं सहजयोग्यता-
वशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

स्मृतिरनुपहतेयं प्रत्यभिज्ञानवज्रा

प्रमृतिनिरतचिन्ता लैङ्गिकं सङ्गतार्थम् ।

प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा

रचितमुचितवाग्भिस्तथ्यमेतेन गीतम् ॥ ९६ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ परोक्षप्रपञ्चः तृतीयः रुमुद्देशः ॥ ० ॥

अथ स्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थमग्रह ॥ ९ ॥

तस्य प्रमाणस्य ग्राह्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते । सामान्यविशेषा-
त्मा । सामान्यविशेषो वक्ष्यमाणलक्षणो तावात्मानो यस्येति द्विग्रहः । तदुभयग्रहणमात्म-
ग्रहणञ्च केवलं सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ।
तत्र सन्यात्रदेहस्य परमब्रह्मणो निरस्तत्वात् तदितरद्विचार्यते । तत्र साध्यैः प्रधानं
सामान्यमुक्तम् ।

त्रिगुणमधिष्ठेतिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति वचनात् । तच्च केवलं प्रधानं महदादिकार्ये निष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्यपेक्ष्य प्रवर्तते निरपेक्षं वा । प्रथमपक्षे तद्विमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्यं प्रवर्तते ।

ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च द्वेधा । शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषान्तरविवेकदर्शनज्ज्ञेयभिधानादिति चेत् सत्यं तथा प्रवर्तमानमपि बहुधानेकं पुरुषकृतिं कञ्चिदुपकारं समासादयत् प्रवर्ततानासादयद्वा । प्रथमपक्षे स उपकार-
स्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वा । यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावः सम्बन्धाभावात् तदभावश्च
समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यश्च भेदविरोधीति ।

अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं स्यात् ।

अथोपकारनिरपेक्षमैव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि मुक्तात्मानं प्रत्यपि प्रवर्तताविशेषात् ।
एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोऽपि प्रत्युक्तः तत एव ।

किञ्च सिद्धे प्रधाने सर्वमेतदुपपन्नं स्यात् । न च तत्सिद्धिः कुतश्चिद्विश्रियत इति ।

ननु कार्याणामेकान्वयदर्शनात् एककारणप्रभवत्वं भेदानां परिणामदर्शनाच्चेति
तदप्यचारुचर्चितम् । सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्वयाभावादतस्तत्त्वस्यैव तथोपलम्भात् ।

अथान्तस्तत्त्वस्य न सुखादिपरिणामः किन्तु तथा परिणममानप्रधानसंस्पर्शित्वात्
आत्मनोऽपि तथाप्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभसमानायां संसर्गकल्पनायां
तत्त्वयत्ताया निश्चेतुमशक्तेः । तदुक्तम् ।

संसर्गादविभागश्चेदयोगोलकावृत्तिवत् ।

भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ इति ।

यदपि परिमाणान्तरं साधनं तदप्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरावोदज्जनादिषु अनेकप्रकृ-
तिकेषु पटकुटमुकुटशकटादिषु चोपलम्भात् अनेकान्तिकमिति न ततः प्रकृतिसिद्धिः ।

तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात् संभवे वा ततः कार्योदयायोगाच्च यदुक्तं परेण ।

प्रकृतेर्महान्तोऽहङ्कारः तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥

इति सृष्टिक्रमो - मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

• षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति स्वरूपाख्यानश्च तन्मगसुतसौरूप्यवर्णनमिवावद्विषयत्वादुपेक्षामर्हति । अमूर्त-
स्यांकाशस्य पृथिव्यादेशैककारणकत्वायोगाच्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाचेतन-
सिद्धिश्चावर्तकमतसिद्धिप्रसङ्गात् सांख्यगन्ध एव न स्यात् ।

सत्कार्यवादप्रतिषेधश्चान्यत्र विस्तरेणोक्त इति नेहोच्यते संक्षेपपत्त्यादयेति । तथा
विशेषा एव तत्त्वं तेषामसमात्रैव विशेषेभ्योऽपेक्षात्मना विशेषात्मकत्वात् सामान्यस्यैक-
स्यानेकत्र व्यपगमात् प्रवर्तमानस्य सम्भवाभावाच्च । तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्य सामस्येनोपलब्धस्य तदेव
व्यक्तान्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् उपलम्भे वा तन्नानात्वायतेर्गुणपङ्क्तिदेशतया सामस्येनोपलब्धेः
तद्व्यक्तिवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना माभूवन्निति । ततो बुद्धभेद एव सामान्यः । तदुक्तम् ।

एकत्र दृष्टो भावो हि क्वचिन्नभ्यत्र दृश्यते ।

तस्मान्न भिन्नमस्तीत्यत्र सामान्यं बुद्धभेदतः ॥ इति ॥

ते च विशेषाः परस्परसम्बन्धा एव तत्सम्बन्धस्य विचार्यमाणस्यायोगात् । एकदेशेन सम्बन्धे अणुघटकेन युगपद्योगादयोः घटंशतापत्तेः सर्वस्वत्वाभिधम्बन्धे पिच्छकण्ठानुमान-
कत्वापत्तेः । अवयविनिषेधाच्च सम्बन्धत्वमेवामुपपद्यतएव तन्निषेधश्च 'वृत्तिविकल्पादि-
बाधनात् । तथाहि अवयवधा अवयविनि वर्तन्त इति नाभ्युपगतम् । अवयवौ चावयवेषु
वर्तमानः किमेकदेशेन वर्तन्ते सर्वस्वत्वा वा । एकदेशेन वृत्तावयवान्तरप्रसङ्गस्तत्रापि
एकदेशान्तरेणावयविनो वृत्तावनवस्था । सर्वस्वत्वा वर्तमानोऽपि प्रत्ययवत् स्वभावमेवेन
वर्तताहोषिवेकपेयेति । प्रथमपक्षे अवयविविबुत्वपत्तिः । द्वितीयपक्षे तु अवयवाना-
मेकपक्षापत्तिरिति प्रत्येकं परिचमास्य वृत्तावयवविविबुत्वमिति । तथा यद्वृत्तं वृत्तो-
पलभ्यते तद्वास्तव्यं यथा गगनेन्द्रीवरम् । नोपलभ्यते चावयवेषु अवयवौति । तथा यदग्रहे
यद्वृत्तभावः तत्तत्ता नार्थान्तरं यथा वृक्षाग्रहे वनमिति । ततश्च निरंशा एवान्योन्या-
संस्पर्शिनो रूपादिपरमाणवः । ते चैकक्षणस्थायिनो न नित्याः विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षणात् ।
प्रयोगश्च यो यद्वाचं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियतो यथान्त्या कारणसामग्री ।
स्वकार्यनाशोहि सुवृगरादिना क्रियमाणस्ततो भिन्नो वा क्रियते । भिन्नस्य करणे घटस्य
स्थितिरेव स्यात् ।

अथ विनाशसम्बन्धान्नृत्त इति व्यपदेश इति चेत् भावाभावयोः कः सम्बन्धः ।
न तावत्तादात्म्यं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारत्वाद्यटनात् । अभिन्नस्य
करणे घटादिरेव कृतः स्यात्तत्र च प्रागेव निष्पन्नत्वाद्वयं करणमित्यन्यानपेक्षत्वं विदुमिति
विनाशस्वभावनियतत्वं साधयत्येव । न चिद्वे चानित्यानां तत्स्वभावनियतत्वे तदितरेषा-
मात्मादीनां विमल्यधिकरणभावापन्नानां स्वत्वादिना साधनेन तद्वृष्टान्तात् भवत्येव क्षण-
स्थितिस्वभावत्वम् । तथाहि यत् सत् तत् सर्वं एकक्षणस्थितिस्वभावं यथा घटः ।
सन्तप्तामी भावा इति ।

अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणत्वेन दृष्टान्तनिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः क्षण-
कत्वमुपपादयति । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया वीक्ष्यमर्थक्रिया च क्रमयोगपद्याभ्यां ते च
नित्याद्विवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामाकाय नित्यवर्तन्ते सापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्य
क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति । नहि
नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्यैकेनेव स्वभावेन पूर्वोपरकालभावि कार्यद्वयं
कुर्वतः कार्यभेदकत्वात् तस्यैकस्वभावत्वात् ।

तथापि कार्यनानात्वे अन्यत्र कार्यभेदात् कारणभेदकत्वेना विफलैव स्यात् । तादृश-
मेकमेव किञ्चित् कारणं कक्षणीयं येनैकस्वभावेन एकेनेव चराचरमुत्पद्यते इति ।

अथ स्वभावनानात्वमेव तस्य कार्यभेदादिष्यत इति चेत्तर्हि ते स्वभावास्तस्य सर्वदा
सम्भविनः तदा कार्यसाङ्ख्यं नोचेत्तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात्
तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात् सैव कार्याणां युगपत्प्राप्तिः । सहकारिक्रमापेक्षया
तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । नित्यस्य समर्थस्य
परापेक्षायोगात् । तेः सामर्थ्यकरणे नित्यताहानिः ।

तस्माद् भिन्नमेव सामर्थ्यं तेर्विधीयत इति न नित्यताहानिरिति चेत्तर्हि नित्यस-
मर्थित्वमेव स्यात् । सहकारिजनितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात् तत्सम्बन्धात् तस्यापि

कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धोक्त्यर्थवत्त्वे सामर्थ्यं नानात्वाभावात् कार्यभेदः । अनेकसंभावत्वे-
क्रमवत्त्वे च कार्यवत् तस्यापि साङ्ख्यिकमिति सर्वमावर्तते इति चक्रकप्रसङ्गः ।

तस्मात् अनेक कार्यकारित्वं नित्यम् । नापि युगपदशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ
द्वितीयतत्त्वे कार्याकरणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति नित्यम् क्रमयोगपद्या-
भावः सिद्ध एवेति श्रौतताः प्रतिपेदिरे । तेऽपि न युक्तवादिनः । सजातीयैतरव्यावृत्तात्मनां
विशेषाणामनंशानां, प्रादुर्भाव प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षस्य स्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तु-
प्रादुर्भावत्वेन निरर्थक्यप्रवृत्त्यायोगात् । न हि परमाणवः परस्परसम्बन्धाच्चतुरादिबुद्धौ
प्रतिभान्ति तथासत्यविवादप्रसङ्गात् ।

अथानुसूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः क्षणाः पश्चात्तु विकल्पावासनाबलादान्तरादन्तराला-
नुपलम्बलक्षणाद्वाद्याविद्यमानोऽपि स्थूलाद्याङ्गारो विकल्पबुद्धौ चकार्षि स च तदाकारे-
णानुरूपमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपुरःसरत्वेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षायत इति ।
तदप्यतिशालविलसितम् । निर्विकल्पकबोधस्यानुपलक्षणात् । गृहीते हि निर्विकल्पके तयो-
र्भेदे अन्याकारानुरागस्यान्यत्रकल्पना युक्ता स्फटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति ।

एतेन तयोः युगपदुत्पत्तेर्लघुवृत्तेर्वा तदेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तम् । तस्यापि कोश-
धानप्रत्येयत्वादिति । केन वा तयोरेकत्वाध्यवसायो न तावद्विकल्पेन तस्याविकल्पवार्त्तान-
भिन्नत्वात् । नाप्यनुभवेन तस्य विकल्परोगरत्वात् । न च तदुभयाविषयं तदेकत्वाध्यव-
साये समर्थमिति प्रसङ्गात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथाविधविशेषावलीखः । नाप्यनुमानबुद्धौ
तदविनाभूतस्वभावकार्यलिङ्गाभावादानुपलम्भोऽसिद्ध, एवानुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य चोप-
लब्धेरुक्तत्वात् ।

यदपि परमाणूनामेकदेशेन सर्वज्ञात्मना वा सम्बन्धो नोपपद्यत इति तत्रानभ्युपगम
एव परिहारः । स्तिग्धरुक्षाणां सजातीयानाञ्च दूरधिकगुणानां कथञ्चित्कृत्वाकारपरि-
णामात्मकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यच्चावयविनिवृत्तिविकल्पादिबाधकमुक्तं तत्रावयविनो
वृत्तिरेव यदि नोपपद्यते तदा न वर्तत इत्यभिधातव्यम् । नैकदेशादिविकल्पस्तस्य विशेषा-
न्तरीयकत्वात् । तथाहि नैकदेशेन वर्तते नापि सर्वज्ञात्मनेत्युक्ते प्रकारान्तरेण वृत्तिरित्यभि-
हितं स्यात् अन्यथा न वर्तत इत्येव वक्तव्यम् । इति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्युपगमरूप-
त्वात् कथञ्चित् तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवधीयते । तत्र यथोक्तदोषाणामनवकाशात् ।
विरोधादिदोषस्याग्रे प्रतिषेत्स्यत इति नेह प्रतन्यते ।

यच्चैकक्षणव्यापित्वे साधनं “यो यद्भावं प्रति” इत्याद्युक्तं तदप्यसाधनम् । अवि-
ष्टादिदोषबुद्धत्वात् । तत्रान्यानपेक्षत्वं तावदासिद्धं घटाद्यभावस्य सुदृगरादिव्यापारान्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वात् । तत्कारणत्वोपपत्तेः । कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटादे-
रभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् ।

किञ्चाभावो यदि स्वतन्त्रो भवेत् तदान्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च श्रौतमते
कोऽस्ति इति हेतुप्रयोगानवतार एवानेकान्तिकञ्चिदं शालिनीजस्य कोदवाक्कुरञ्जनं प्रत्यन्या-
नपेक्षत्वेऽपि तज्जननस्वभावानियतत्वात् तत्स्वभावत्वे सति इति विशेषणान्न दोष
इति चेन्न । सर्वथा पदार्थानां विनाशस्वभावप्रसिद्धेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानामुत्पाद-
विनाशावङ्गीक्रियेते । न द्रव्यरूपेण समुवेति त्रिलयसृच्छति भावो नियमेन पर्यायेण यस्य
नोवेति नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नित्यं इति वचनात् ।

न हि निर्वचयविनाशे पूर्वक्षणात् ततो, सृताच्छिन्निभः, प्रकायितश्चैव उत्तरक्षणात्
उत्पत्तिर्घटते द्रव्यरूपेण कथञ्चिदव्यक्त्युत्पत्त्यापि सम्भवात् । न सर्वथा भावानां विनाश-
स्वभावत्वं युक्तम् । न च द्रव्यरूपस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादभावः तदग्रहणोपायस्य प्रत्यभिज्ञानस्य
बहुलमुपलभ्युत् तत्प्राप्त्याप्यस्य निःप्रागेवोक्तत्वात्, उत्तरकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च सिद्धि-
त्वात् ।

यच्चान्यत् साधनं सत्त्वाख्यं तद्विधि विपक्षवत् सपक्षेऽपि समानत्वात् न साध्यसिद्धि-
निवन्धनम् । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया, च क्रमयोगप्रवृत्त्यां ते च क्षणिका-
निवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्तते सा च निवर्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति
नित्यस्यैव क्षणिकस्यापि खरविषाणवदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ।

न च क्षणिकस्य वस्तुनः क्रमयोगपट्टाभ्याम् अर्थक्रियाविरोधोऽसिद्धस्तस्य देशकृतस्य
कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । अवस्थितस्यैकस्य हि नानादेशकालकलाव्यापित्वं देशक्रमः
कालक्रमश्चाभिधीयते । न च क्षणिके सोऽस्ति ।

यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥

इति स्वयमभिधानात् ।

न च पूर्वोत्तरक्षणानां एकसन्तानापेक्षया क्रमः सम्भवति । सन्तानस्य वास्तवत्वेन
तस्यापि क्षणिकत्वेन क्रमायोगात्, अक्षणिकत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वादिसाधनमनै-
कान्तिकम् । अवास्तवत्वेन तदपेक्षः क्रमो युक्त इति । नापि योगपट्टेन तत्रार्थक्रिया सम्भवति
युगपदेकेन स्वभावेन नानाकार्यकारणे तत्कार्यैकत्वं स्यान्नानास्वभावकल्पनायां ते स्वभावा-
स्तेन व्यापनीयास्तत्रैकेन स्वभावेन तद्गतासौ तेषामेकस्वरूपता नानास्वभावेन चेदनवस्था ।

अथेकत्रैकस्योपादानभाव एवात्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते । तर्हि
नित्यस्यैकस्यैव वस्तुनः क्रमेश्च नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्ग्यं माधुर्यं
अक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेत् एकानुंशकारणा युगपदनेककारणसाध्यानेककार्य-
विरोधादक्रमिणोऽपि न क्षणिकस्य कार्यकारित्वमिति ।

किञ्च भवत्यसौ सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् । सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकला-
व्यापित्वानामेकक्षणवृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वम् असत्त्वा-
विशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारश्च । तस्मान्न विशेषकान्तपक्षः श्रेयान् । नापि सामान्यविशेषौ
परस्परानपेक्षोऽस्ति योगमतमपि युक्तियुक्तमवभाति । तयोरन्योन्यभेदे ह्ययोरन्यतरस्यापि
व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मानः सामान्यन्तु परापरभेदाद्
द्विविधम् । तत्र परसामान्यात् सत्त्वलक्षणादिशेषाणां भेदेऽसत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः ।
द्रव्यगुणकर्माख्यसद्रूपाणि सत्त्वादित्यन्तं भिन्नत्वात् प्रागभावादित्यदिति न सामान्यविशेष-
समवायेर्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परेभ्युपगमात् ।

ननु द्रव्यादीनां प्रमाणोपपन्नत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितो हेतुर्येन हि प्रमाणेन
द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति ।

अथ न प्रमाणप्रतिपन्ना द्रव्यादयः तर्हि, हेतोराश्रयासिद्धिरिति तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाध-
नात् प्रागभावादौ हि सत्त्वाद्भेदोऽसत्त्वेन व्याप्त उपलभ्यते । ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युप-
गमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अत्र दोषस्याभावात् । एतेन द्रव्यादीना-

मप्यद्रव्यादित्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा सखां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियुक्तस्वरूपव्यवस्था । द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्विधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्वाच्यं येन सह द्रव्यत्वाभिसम्बन्धः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेत् न तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धनिवृत्त्युक्त्या स्वरूपत्वाधीनात् । सत्त्वं निजं रूपमिति चेत् न । तस्यापि सत्तासम्बन्धादेव तद्व्यपदेशकरणात् । एवं गुणादिष्वपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषसमवायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथा व्यपदेशोपपत्तेः तत्त्रयव्यवस्थैव स्यात् ।

ननु जीवादिपदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते । तयोश्च वस्तुनो भेदाभेदाविति । तौ च विरोधादिदोषोपनिपातात् नैकत्र सम्भविनाविति । तथा हि भेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरेकत्राभिन्ने वस्तुन्यसम्भवः श्रौतोष्णास्पर्शयोरिवेति । भेदस्यान्यदधिकरणमभेदस्यान्यदिति वैयधिकरण्यम् । यस्यात्मानं पुरोधाय भेदो यच्च समाश्रित्याभेदः तावात्मानो भिन्नो चाभिन्नो च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था येन रूपेण भेदः तेन भेदस्याभेदश्चेति सङ्करः । येन भेदस्तीनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकरः । भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयस्तत्राप्रतिपत्तिः ततोऽभावः । इत्यनेकान्तात्मकमपि न सौख्यमाभजतीति केचित् ।

तेऽपि न प्रतीतिकवादिनः । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवात् । अनुपलम्भसाधो हि विरोधस्तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः । यच्च श्रौतोष्णास्पर्शयोरिवेति दृष्टान्तस्तथोक्तं तच्च धूपदहनाद्येकावयविनः श्रौतोष्णास्पर्शस्वभावस्योपलब्ध्युक्तमेव । एकस्य चलाचलरक्तारक्तावृत्तानावृत्तादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्ध्यै प्रकृतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयधिकरण्यमप्यपास्तम् । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिदर्शनान्येव बोद्धव्यानि ।

यश्चानवस्थानं दूषणं तदस्मि स्याद्वादिमतानभिज्ञैरेवापादितम् । तन्मतं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषावेव भेदः । भेदच्चानिना तयोरेवाभिधानात् द्रव्यरूपेणभेद इति । द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद्वस्तुनः ।

यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्तरान्नानवस्था । तथाहि यत्सामान्यं यच्च विशेषः तयोरेवमुक्तव्यावृत्ताकारेण भेदस्तथोक्तार्थक्रियाभेदात् तद्भेदश्च शक्तिभेदात् सोऽपि सहकारिभेदादित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था । तथाचोक्तम् —

सूक्ष्मतत्तिकरौमाहुरनवस्थां हि दूषणम् । —

वस्त्वानन्तेऽप्यशक्तौ च नानवस्थापि वार्यते ॥ इति ।

यो च सङ्करव्यतिकरो तावपि भेदकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतौ ।

अथ तत्र तथाप्रतिभासनं परस्यापि वस्तुनि तथैव प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावात् । निर्णीते संशयोऽपि न युक्तः । तस्य चलितप्रतिपत्तिरूपत्वात् अचलितप्रतिभासे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुन्यप्रतिपत्तिरित्युक्तिसाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः कर्म-तद्वृत्तौ कथञ्चिद्भेदाभेदौ प्रतिपादितौ बोद्धव्यौ ।

अथ समवायवशाद्भिन्नेष्वपि अभेदप्रतीतिरनुत्पन्नवस्तुल्याख्यज्ञानस्येति चेन्न । तस्यापि ततो भिन्नस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि, समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिमतीत्यादवृत्तिमती वा । वृत्तिमत्त्वं स्येनैव वृत्तान्तरेण वा । न तावदाद्यः पक्षः समवायान-

भ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्वमिति वचनात् । वृत्तान्तरकृतीनायां तदपि स्वस्वम्बन्धिषु वर्तते न वेति कथनायां वृत्तान्तरपरम्पराप्राप्तेरवस्था । वृत्तान्तरस्य स्वस्वम्बन्धिषु वृत्तान्तरानभ्युपगमात् नानवस्थेति चेत् तर्हि समवायेऽपि वृत्तान्तरं माप्नुत ।

अथ समवायो न स्वस्वम्बन्धवृत्तिरङ्गीक्रियते । तर्हि प्रख्यामाश्रितत्वमिति ग्रन्थो विवक्ष्यते ।

अथ समवायिषु सत्स्वेव समवायप्रतीतेस्तस्याश्रितत्वमुपकल्प्यते । तर्हि घूर्तद्रव्येषु सत्स्वेव दिग्विस्तृतमसतः पूर्वेषु इत्यादिज्ञानस्य कालावधिषु च परापरदिप्रत्ययस्य सद्भावात् तयोरेव तदाश्रितत्वं स्यात् । तथाचायुक्तमेतत् अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ।

किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे सम्बन्धवत्पतेव न घटते । तथा च प्रयोगः समवायो न सम्बन्धः अनाश्रितत्वात् दिगादिवदिति ।

अथ समवायस्य धर्मिणः कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य च परैः प्रतिपन्नत्वात् धर्मि-
प्रसङ्गप्रमाणवाधा आश्रयाविद्विष न वाच्येति । तस्याश्रितत्वेऽप्येतदभिधीयते । न समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वे सत्याश्रितत्वात् संयोगवत् । सत्तयानेकान्त इति सम्बन्ध-
विशेषणम् ।

अथ संयोगे निविडं शिथिलादिप्रत्ययनानात्वात् नानात्वं नान्यत्र विपर्ययादिति चेत् । समवायेऽप्युत्पत्तिमत्त्वेन चरत्वं प्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् । सम्बन्धभेदान्नेदोऽन्य-
त्रापि समान इति भेदत्रेव पर्यनुयोगो युक्तः । तस्मात् समवायस्य परपरिकल्पितस्य विचारावहत्वात् न तद्वशात् गुणगुण्यादिव्यभेदप्रतीतिः ।

अथ भिन्नप्रतिभासादवयवावयव्यादीनां भेद एवेति चेन्न । भेदप्रतीतिभासस्याभेदा-
विरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः सर्वथा प्रतिभासभेदस्याविद्वेष्टे । इद-
मित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात् । ततः कथञ्चित् भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं सामान्यविशेषात्मकञ्च तत्त्वं तीरादर्शिशकुनिन्यायावायातम् । इत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥ १ ॥

इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्पणार्थमेव हेतुद्वयमाह ॥ २ ॥

अनुवृत्ताकारो हि गोर्गेरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः श्वस्र पूत्यादि प्रत्ययः । तयोर्गोचरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पूर्वोत्तराकारयो-
र्यथासंख्येन परिहरावाप्ती-
साभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चासौ परिणामश्च । तेनार्थ-
क्रियोपपत्तेस्त्यनेन तूद्धर्चतासामान्यपर्यायाख्याविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्पितं भवति ॥ २ ॥

अथ प्रथमोद्दिष्टसामान्यभेदं दर्शयन्माह ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सोदाहरणमाह ॥ ४ ॥

नित्यैकवपस्य गोत्वादेः क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिणामास्य व्यक्तिसु वृत्तयोगाच्चानेकसदृशपरिणामात्मकमेवेति तिर्यक्सामान्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

द्वितीयभेदमपि सदृष्टान्तमुपदर्शयति ॥ ५ ॥

सामान्यमिति वर्तते । तेनायमर्थः । ऊद्धर्चतासामान्यं भवति । किन्तुद्वयं तदेव विशिष्यते । परापरविवर्तव्यापीति । पूर्वोपरकालवृत्तिं त्रिकालानुयायीत्यर्थः । चित्र-
ज्ञानैकस्य युगपद्भात्यनेकस्य भावनीलाक्षाकारव्याप्तिवदेकस्य क्रमभाविपरिणामव्यापित्व-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषस्यापि द्वैविध्यमुपदर्शयति ॥ ६ ॥

द्वैधेत्यधिक्रियमाणेनाभिसम्बन्धः ॥ ६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषमेवमाह ॥ ८ ॥

अत्रात्मद्रव्यं सावेहप्रमितिमात्रमेव । न व्यापकं नापि वटकणिकामात्रम् । न च कायाकारपरिणतभूतकंदम्बकमिति । तत्र व्यापकत्वे परेषामनुमानम् । आत्मा व्यापकः द्रव्यत्वे इत्युक्तत्वात् आकाशवदिति । तत्र यदि रूपादिसत्त्वं सूक्तत्वं तत्प्रतिषेधो सूक्तत्वं तदा मनसानेकान्तः ।

अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणं सूक्तत्वं तन्निषेधस्तथा चेत् परं प्रति साध्यसमो हेतुः ।

यच्चापरमनुमानं आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति । तदपि न साधु साधनम् । अणुपरिमाणानधिकरणत्वमित्यत्र किमयं नञर्थः पर्युदासः प्रसज्यो वा भवेत् । तत्राद्यपक्षेऽणुपरिमाणप्रतिषेधेन महापरिमाणमवान्तरं परिमाणं परिमाणमात्रं वा । महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणञ्चेत् विरुद्धो हेतुः । अवान्तरपरिमाणानधिकरणत्वं व्यापकत्वमेव साधयतीति परिमाणमात्रं चेत् तत्परिमाणसामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधिकरणत्वमात्मन इत्युक्तम् । तच्चानुपपन्नम् अधिकरणाविद्धिप्रसङ्गात् । न हि परिमाणसामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिष्वेवेति । न चावान्तरमहापरिमाणाधारतयात्मन्यप्रतिपक्षे परिमाणमात्राधिकरणता तत्र निश्चेतुं शक्या । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । आकाशस्य महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणमात्राधिकरणत्वायोगात् ।

नित्यद्रव्यत्वञ्च सर्वथा सिद्धम् । नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति । प्रसज्यपक्षेऽपि तुच्छाभावस्य ग्रहणीपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चासृष्टीतविशेषणं नाम नासृष्टीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति वचनात् । न च प्रत्यक्षं तद्ग्रहणीपायः सम्बन्धाभावात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्यभावकल्पनायाम् अभावस्य नासृष्टीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् ।

तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि वटकणिकामात्रम् । कमनीयकान्ताकुचजघनसंस्पर्शकाले प्रतिबोमकूपमाह्लादमाकारस्य सुखस्यानुभवात् । अन्यथा सर्वज्ञीयरोमाज्वादि-कार्यादयायोगादाशुवृत्तगलातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ।

परम्परातः कारणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अन्यथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति ।

नापि पृथिव्यादिचतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यः चैतन्योत्पत्त्ययोगात् । धारणे द्रव्योष्णताक्षुद्राण्यभावान्वाभावाच्च । तद्वर्जितबालकस्य सनादावभिलाषाभावप्रसङ्गाच्च ।

अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति । तच्च सरणे सरणञ्जानुभवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । मध्यदेशायां तथैव व्याप्तेः सुतानां रत्नोपतादिकुशेषु स्वयमुत्पन्नत्वेन कथयतां दर्शनात् ।

कोषाज्जिह्व भवस्मृतेश्चक्षुषामाद्यानादिज्ञेयैः सिद्ध एव । तथाचोक्तम् ।

तद्वर्जस्वनेहातो रक्षोदृष्टे भवेत्सृतेः ।

भूतानन्वयनात् सिद्धः प्रकृतिज्ञः सनातनः ॥ इति ।

न च स्वदेहप्रमितिरात्मैवत्रापि प्रमाणाभावात् सर्वत्र संशयः इति वक्तव्यम् । तत्रानुमानस्य सङ्गात् । तथा हि । देवदत्तात्मा दृष्टेः एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भ्यते स तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते । यथा देवदत्तमृद्वयं तत्र सर्वत्रैव च उपलभ्यमानः स्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः । तथाकार्यं सात्तयेति । तदसाधारणगुणज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणास्ते च सर्वाङ्गीगीकृतत्रैव उपलभ्यन्ते ।

सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया साद्रूतूनः कान्तासमागमः ॥

इति वचनात् ।

तस्मादात्मा स्वदेहप्रमितिरेव स्थितः ॥ ८ ॥

द्वितीयं विशेषभेदमाह ॥ ९ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतियोगिग्रहणे सत्येव भवति । न चापेक्षिकत्वादस्यावस्तुत्वम् अवस्तुन्यापेक्षिकत्वीयोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥ ९ ॥

सात्कारलाङ्घितमर्वाधमनन्तधर्म-

सन्दोहधर्मितपक्षेपमपि प्रमेयम् ।

देवैः प्रमाणबलतो निरचार्य तच्च

संचितमेव मुनिभिर्विवृतं मयेतत् ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ विषयसमुद्देशश्चतुर्थः ॥ १० ॥

अथेदानीं फलविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं साक्षात् पारम्पर्येणेति । साक्षादज्ञाननिवृत्तिः पारम्पर्येण ज्ञानादिकमिति । प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्वात्तस्येति ॥ १ ॥

तद्द्विविधमपि फलं प्रमाणाभिन्नमेवेति योगाः । अभिन्नमेवेति सौगताः । तन्मतद्वयनिरासेन स्वमतं व्यवस्थापयितुमाह ॥ २ ॥

कथञ्चिदभेदसमर्थनार्थं हेतुमाह ॥ ३ ॥

अयमर्थो यस्यैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतित्तस्यैव फलरूपतया परिणीत इत्येकप्रमात्रपक्षेऽपि प्रमाणाफलयोरभेदः । करणक्रियापरिणामभेदाद्भेदः । इत्यस्य सामर्थ्यसिद्धत्वाद्भोक्तम् ।

पारम्पर्येण साक्षाच्च फलं द्वेधाभिधायि यत् ।

देवैर्भिन्नमभिन्नञ्च प्रमाणात्तद्विद्वोदितम् ॥ ३ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ ११ ॥

अथेदानीमुक्तप्रमाणस्वरूपादिचतुष्टयाभासमाह ॥ १ ॥

ततः उक्तात् प्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलभेदादन्यत् विपरीतं तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत्र क्रमप्रसंगं स्वरूपामासं दर्शयति ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च गृहीतार्थं च दर्शनञ्च संशयः अर्थादेर्यथा ते संशयादयमेति सर्वेषां
ब्रह्मः । आदिशब्देन विपर्ययानव्यवसाययोरपि ग्रहणम् । तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञाना-
न्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वयतिरिक्तवेदनवेद्यं वेद्यत्वात् घटवत्
इति । तद्वत्त्वम् । धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मित्वायोगात् ।
स्वसंविदितत्वे तेनेव हेतोरनेकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्यभिचाराद्व्याप्तिज्ञानेनाप्य-
नेकान्तादर्थप्रतिपत्तयोगाच्च ।

न हि ज्ञापकमप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव समकत्वप्रसङ्गात् ।
अनन्तरभाविज्ञानप्राप्तत्वे तस्याप्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात् तदन्तरं कल्पनीयम् । तत्रापि
तदन्तरमित्यनवस्था । तस्मान्नायं पक्षः श्रेयान् ।

एतेन कारणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुवन्नपि मीमांसकः प्रत्युक्तः ।
तस्यापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्थकर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अप्रत्यक्षं तर्हि फलज्ञानस्या-
प्रत्यक्षता तत एव स्यात् ।

अथ फलत्वेन प्रतिभासनावोचेत् कारणज्ञानस्यापि कारणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वमस्तु ।
तस्मादर्थप्रतिपत्तयन्यानुपपत्तेः कारणज्ञानकल्पनावदर्थव्यपन्नत्वान्नानुपपत्तेः ज्ञानस्यापि
प्रत्यक्षत्वमस्तु ।

अथ कारणस्य चक्षुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकट्याद्व्यभिचार इति चेन्न । भिन्नकर्तृ-
कारणस्यैव तद्व्यभिचारादभिन्नकर्तृके कारणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कारणस्य
कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतैकान्तविरोधात् । अस्मात्प्रत्यक्षत्वमप्यप्रत्यक्षत्व-
विरोधवदिति ।

गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानं गृहीतार्थं दर्शनं सौगताभिमतम् । निर्विकल्पकं तच्च
स्वविध्यानुपदर्शकत्वात् अप्रमाणम् । व्यवसायस्यैव तज्जनितस्य तदुपदर्शकत्वादर्थव्यव-
सायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात् । ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यम् । व्यवसायस्तु गृहीत-
ग्राहित्वात् अप्रमाणमिति । तन्न सुभाषितम् । दर्शनस्याविकल्पप्रस्थानुपलक्षणात् । तत्सद्भावा-
योगात् सद्भावे वा नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वमसङ्गात् । नूनं विपरीत-
समारोपान्नेति चेत् तर्हि सिद्धं नीलादौ समारोपविरोधिग्रहणलक्षणो निश्चय इति ।
तदात्मकमेव प्रमाणं तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशयः उभय-
कोटिसंस्पर्शी स्यादुर्ध्वा पुरुषोवेति परामर्शः । विपर्ययः पुनरतस्मिंस्तदिति विकल्पः ।
विशेषानवधारणमनव्यवसायः ॥ २ ॥

अथनेष्टास्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह ॥ ४ ॥

पुरुषान्तरञ्च पूर्वार्थस्य गच्छतृणस्यश्च स्यादुपपत्त्यादिश्च तेषां ज्ञानं तदिव
तद्वत् ॥ ४ ॥

अपरञ्चं सन्निका वादिनं प्रति दृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥

अयमर्थः । यथा चक्षुरस्योः संयुक्तसम्वायः सन्निधि न प्रमाणं तथा चक्षुरूपयो
रपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् । अतिव्याप्तिकथनमव्याप्तिश्च ।
सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चक्षुषि सन्निकर्षस्यासंभवात् ।

अथ चक्षुः प्राप्त्यर्थपरिच्छेदकं व्यवहितार्थापेक्षकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धि-
रिति मतम् । तदपि न साधीयः । काचाभ्रपटलादिव्यवहितार्थानामपि चक्षुषा प्रति-
भासनात् हेतोरसिद्धेः । आकाशचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तेश्च । न च तत्र
क्रमेऽपि योगपट्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ।

किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणान्तरमस्ति ।
तैजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः ।

अथ चक्षुस्तैजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदपि
अपर्यालोचिताभिधानम् । मण्ड्यज्जनादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् । पृथिव्या-
दिरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्व्यवस्थितत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् सन्निकर्षस्याव्यापकत्वान्न प्रमाणत्वम् ॥
करणज्ञानेनाव्यवधानाच्चेति ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षाभासमाह ॥ ६ ॥

परीक्षाभासमाह ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् ॥ ७ ॥

परीक्षभेदाभासमुपदर्शयन् अयमं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितम् । एकत्वनिबन्धनं सादृश्यनिबन्धनञ्चेति ।
तत्रैकत्वे सादृश्यावभासः सादृश्ये चैकत्वावभासः तदाभासमिति ॥ ९ ॥

तर्काभासमाह ॥ १० ॥

तद्विज्ञानमिति व्याप्तिलक्षणसम्बन्धज्ञानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीमनुमानाभासमाह ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र तदवयवाभासोपदर्शनेन समुदायरूपानुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवा-
भासमाह ॥ १२ ॥

इष्टमबाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तं इदानीं तद्विपरीतं तदाभासमिति कथयति ॥ १३ ॥

असिद्धाद्विपरीतं तदाभासमाह ॥ १४ ॥

अबाधितविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिबाधित एवेति निदर्शयन्नाह ॥ १५ ॥

एतेषां क्रमेणोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

स्पर्शनप्रत्यक्षेण श्रुत्याश्च स्पर्शात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ १६ ॥

अनुमानाबाधितमाह ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोऽपरिणामी शब्दः कृतकत्वादित्यनेन बाध्यते ॥ १७ ॥

आगमबाधितमाह ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषादितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

लोकबाधितमाह ॥ १९ ॥

लोके हि प्राण्यत्वेऽपि कश्चिच्छब्दचित्त्वमशुचित्वञ्च । तत्र नरकपालस्याशुचित्व-
मेवेति लोकव्याधित्वम् ॥ १९ ॥

स्ववचनव्याधितमाह ॥ २० ॥

इदानीं हेत्वाभासान् क्रमप्राप्तमाह ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमेण लक्षणं सोदाहरणमाह ॥ २२ ॥

सत्ता च विश्वयश्च सत्तानिश्चयो असन्तो सत्तानिश्चयो यस्य स भवत्यसत्सत्ता-
निश्चयः ॥ २३ ॥

• तत्र प्रथमभेदमाह ॥ २३ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धतां कथमित्याशङ्कयामीह ॥ २६ ॥

तस्येति सुगधबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ •

अपरमसिद्धभेदमाह ॥ २७ ॥ •

अस्यासिद्धतायां कारणमाह ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात् । तन्मते ह्याविर्भावविरोधादेव प्रसिद्धौ नोत्पत्तयादि-
रिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शयन्नाह ॥ २९ ॥ •

कृतकत्वं ह्यपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्तमिति ॥ २९ ॥

अनैकान्तिकं हेत्वाभासमाह ॥ ३० ॥

अपिशब्दान् केवलं पक्षस्यपक्षयोरिति द्रष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चित-
• वृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ ३० ॥

तत्राद्यं दर्शयन्नाह ॥ ३१ ॥

• कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिमुदाहरति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्क्यते इत्यत्राह ॥ ३४ ॥ •

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षं वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रायम् ॥ ३४ ॥

अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साधे हेतुरकिञ्चित्कर इति उदाहरति ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह ॥ ३७ ॥

अपरञ्च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ ३८ ॥

अथञ्च दोषो हेतुलक्षणविचारध्वंस एव न वादकालं इति व्यक्तीकुर्वन्नाह ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद् द्विविध इत्युक्तम् । तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह ॥ ४० ॥

साध्यञ्च साधनञ्च उभयञ्च साध्यसाधनोभयानि । असिद्धानि तानि येष्विति

• विग्रहः ॥ ४० ॥

एतन्नेकत्रैवानुमाने दर्शयति ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यम् । तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाणुरसिद्धसाधनं तस्य मूर्तत्वात् ।
घटश्चासिद्धोभयः पौरुषेयत्वात् मूर्तत्वाच्च ॥ ४१ ॥

साध्यव्याप्तं साधनं दर्शनीयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितम् । तद्विपरीतदर्शनमपि
तदाभासमिदम् ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह ॥ ४३ ॥

तस्याप्यमूर्तताप्राप्तेरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह ॥ ४४ ॥

अपौरुषेयः शब्दो मूर्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति विग्रहः ।
तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुस्तस्यापौरुषेयत्वात् । इन्द्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकम्
आकाशत्वसिद्धोभयव्यतिरेकमिति ॥ ४४ ॥

साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रथमद्वये ख्यापितम् । तत्र तद्विप-
रीतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्रत्रयोपगमं इत्युक्तम् । इदानीं तान् प्रत्येव कियद्ब्रूयतायां
प्रयोगाभासमाह ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति ॥ ४७ ॥

अवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुरवयवप्रयोगे तदाभासमाह ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्ययेऽपि प्रयोगाभास इत्याशङ्कयामाह ॥ ५० ॥

इदानीमागमाभासमाह ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह ॥ ५२ ॥

कश्चिन्माणवकैराकुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणवाक्येन नद्या देशं
तान् प्रस्थापयतीत्याप्तोक्तेरन्यत्वादागमाभासत्वम् ॥ ५२ ॥

प्रथमादाहरणमात्रेणानुष्यन्नुदाहरणान्तरमाह ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपशुः खदुरागमजगितवासनाहितचेता दृष्टेष्टविरुद्धं सर्वं सर्वत्र
विद्यत इति मन्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाप्तवचनत्वादिसमपि तथेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमनन्तरयोर्वाक्ययोस्तदाभासत्वमित्याशङ्कयामाह ॥ ५४ ॥

अविसंवादादरूपप्रमाणलक्षणाभावान्न तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं संख्याभासमाह ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षमेवात् द्वैविध्यमुक्तम् । तद्विपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमाने एवेत्याद्यव-
धारणं संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेव एतत्
संख्यात्वे प्रतिपत्तिजिराकरणे इति नेह पुनरुच्यते ॥ ५६ ॥

इतरवादिप्रमाणेयत्तावधारणमपि विघटत इति लोकायतिकदृष्टान्तद्वारेण
अनूयतेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरेकाधिकैः व्याप्तिः प्रतिपत्तुं न शक्यते सौगतादिभिः तथा प्रत्यक्षेण लौकायतिकैः परबुद्ध्यादिरपौत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ परबुद्ध्यादिप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षेण माभूत् अन्यस्माद् भविष्यति इत्याशङ्काह ॥ ५८ ॥ तच्छब्देन परबुद्ध्यादिभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षैक-प्रमाणवादी हीयते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ५९ ॥

सौगतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्येकाधिकप्रमाण-वादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तरा-भावात् । स च तद्भेदो लौकायतिकं प्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादि-प्रमाणेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या विघटते ॥ ५९ ॥

एतदेव दर्शयति ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्याह ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थं असमर्थं वा कार्यकारि स्यात् । प्रथमपक्षे दूषणमाह ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात्तत्कारणान्नेति चेदत्राह ॥ ६४ ॥

वियुक्तावस्थायामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकार-परिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकरणाभावात् । प्राग-भावावस्थायामिवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्कायामाद्यपक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदिति भावः ॥ ६७ ॥

व्यावृत्त्या संवृत्तपरनामिधेयया तत्कल्पनास्त्वित्याह ॥ ६८ ॥

अयमर्थो यथा फलाद्विजातीयात् फलस्य व्यावृत्त्या फलव्यवहारः तथा फलान्तरादपि सजातीयाद्व्यावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ॥ ६८ ॥

अत्रैवाभेदपक्षे दूष्टान्तमाह ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ ६९ ॥

• अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं दूषयन्नाह ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतम् इति समवाय-लक्षणप्रत्तासत्तया प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न सूक्तमित्याह ॥ ७२ ॥

• समवायस्य नित्यत्वाद्वापुःकत्वाच्च सर्वात्मनामपि समवायसमानधर्मकत्वाच्च ततः प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इदानीं स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यवस्थामुपदर्शयति ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणमुपन्यस्तम् । तच्च प्रतिवादिना दुष्टतयोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतम् ।

तदेव तस्य साधनं भवति प्रतिवादिनश्च धूषणमिति । यदा/तु वादिना प्रमाणाभासमुक्तं
'प्रतिवादिना' तथैवोद्गाधितं वादिना चापरिहृतं तदा तद्वादिनः साधनाभासो भवति
प्रतिवादिनश्च धूषणमिति ॥ ७३ ॥

अप्रोक्तप्रकारेणैषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणात्तत्त्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य
नयादितत्त्वमन्यत्रोक्तमिति दर्शयन्नाह ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानम् । अन्यत् प्रमाणात्तत्त्वात् नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । विचार-
णीयमिह युक्त्या प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयो द्वौ द्वयार्थिकधर्माधीनिकभेदात् । तत्र
द्वयार्थिकस्वेधानेगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकसत्तुष्टौ ऋजुसूत्रशब्दसमभिरुदे-
वम्भूतभेदात् । अन्योन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्ररूपणो नेगमकः । नेकंगमो नेगम इति
निरुक्तेः सर्वथाभेदवादः तदाभासः । प्रतिपत्तव्यपेक्षः सन्मानप्रज्ञौ संग्रहः । ब्रह्मवादस्तदा-
भासः । संग्रहपृष्ठहोतभेदको व्यवहारः । काल्पनिको भेदस्तदाभासः । शुद्धपर्यायग्राहौ
'प्रतिपत्तसापेक्षः ऋजुसूत्रः । क्षणिकैकान्तनयः तदाभासः । कालकारकलिङ्गानां भेदात् शब्दस्य
कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः ।
पर्यायभेदात् पदार्थनानार्थनिरूपकः समभिरुदः । पर्यायनानात्वमन्तरेणापीन्द्रादिभेदकथनं
तदाभासः । क्रियाश्रयेण भेदप्ररूपणमित्यभासः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु
काल्पनिको व्यवहारस्तदाभास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तम् । विस्तरेण
नयचक्रात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वदलक्षणं पत्रलक्षणं वाच्यत्रोक्तमिह द्रष्टव्यम् । तथाचाह ।
समर्थवचनं वाह इति ।

प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्वेष्टस्यार्थस्य साधकम् ।

साधुगूढपदप्रार्थ्य भवमाहुरनाकुलम् ॥ इति ॥ ७४ ॥

इदानीमात्मनः प्रारब्धनिर्घृहणमौदृत्यपरिहारञ्च दर्शयन्नाह ॥

व्यधां कृतवानस्मि । किमर्थं संविदे । कस्य मादृशः । अहञ्च कथम्मतः इत्याह
बालो मन्दमतिः । अनौदृत्यसूचकं वक्षतमेतत् । तत्त्वज्ञत्वञ्च प्रारब्धनिर्घृहणादेवीवसीयते ।
किन्तत् परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति । आदर्शमिति । कयोः ? श्रियोपादेयतत्त्वयोः ।
यथैवादर्शः आत्मनोऽलङ्कारमिच्छितस्य सौरूप्यं वैरूप्यं वा प्रतिविम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति
तथैवमपि श्रियोपादेयतत्त्वं साधनधूषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूप्यते ।
क इव परीक्षादत्तवत् । परीक्षादत्त इव । यथा परीक्षादत्तः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरुद्धवां-
स्तथाहमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकलङ्कशशाङ्कैर्यत् प्रकटीकृतमखिलमानं निभनिकारम् ।

तत् संक्षिप्तं सूरिभिरुक्तमतिभिर्युक्तमेतेन ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः परिच्छेदः ॥

श्रीमान् वैजेयनामभूदग्रणी गुणशालिनाम् ।

वदरीपालवंशालिव्योमधुमणिरुज्जितः ॥ १ ॥

तैदीयपत्नी भुवि विप्रतासीत् नाणाम्बनामा गुणशालधीमा ।

या रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवर्तन्ति सन्तः ॥ २ ॥

तस्मान्ममूहिसज्जनैर्नृपतिर्दानाम्बुवाहो सुवि हीरपाशः ।
स्वर्गोन्नविस्तारनेभौगुमालौ सम्यक्कारत्नाभरणार्चिताङ्गः ॥ ७ ॥

• तस्योपरोधवशतो विप्रदोरुकीर्तः
माणिक्यनन्दिकृतश्चन्द्रमगाधबोधम् ।
स्पृष्टीकृतं कतिपयैर्धनेरुदारैः
बालप्रबोधकरमेतदनन्तवीर्यैः ॥ ८ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षामुखवृत्तिः समाप्ता ॥

INDEX.

परीक्षामुखसूच-लघुवृत्तिः ।

अ

अंश	१९, ४२	अग्नि	२, ४, ५, ६, १९, २४, ३३, ५०
अंशु	अग्निमत्	...
अंशुमालिन्	अग्निहोत्र	...
अकरण	६, ७, २४, ४७	अग्र	...
अकलङ्क	अग्रणी	...
अकस्मात्	अग्रह	...
अकादाचित्कत्व	अग्रहण	...
अकारकत्व	अग्राहक	...
अकिञ्चित्कर	५, ६, २०, ४३, ५१	अघटन	२, १८, २२, २३, २९, ३२, ४२
अकिञ्चित्करत्व	अघटित	...
अकृत	अङ्कुर	...
अकोशल	अङ्ग	२, ३, ५, १६, ३०, ५१, ५५
अक्रम	४४, ४७	अङ्गीकरण	...
अक्रमवर्त्य	अङ्गीकर्तव्य	...
अक्रमिन्	अङ्गीकृत	...
अक्रिया	अङ्गुलि	...
अक्रियादर्शिन्	अचलित	...
अक्ष	अचातुषत्व	...
अक्षणिक्त्व	अचारु	...
अक्षपाद	अचेतन	१९, २०, २१, २३, ३१, ४१, ४७
अक्षि	अजन्य	...
अखिल	१, १८, २४, २५, ५४	अज्ञ	...
अगर्भ	अज्ञात	...
अगाध	अज्ञातत्व	...
अपृहीत	३७, ४७, ४९	अज्ञान	...
अगो	अज्ञापकत्व	...
अगोचर	अञ्जन	...
अगौणत्व	अणन	...

INDEX.

५७

अनु	...	३६, ४२, ४७	अधिक्रियमाण	४७
अतज्जनी	अधिगति	१८
अतद्वेश	अधिरुद्ध	२८
अतद्रूप	अधीन	२९
अतद्विशिष्ट	अधुना	...	१३, २०, ३६	
अतिक्रान्त	अधुनातन	३७, ४८
अतिक्रान्तत्व	अध्यक्ष	१, २, १३, १४, १५, १६, १७, १८, २३, २४, ३५, ३८		
अतिप्रसङ्ग	६, ७, १५, २८, ३९, ४३, ४६		अध्ययन	३६, ३८
अतिरिक्त	...	१२, ३०, ३४	अध्यवसाय	१८, ४३
अतिव्यवहित	अध्यासित	...	१९, २१, २४	
अतिव्याप्ति	...	९, १८, ५०	अध्याहार	३९
अतिशय	...	१५, १९	अनंश	...	३२, ४३, ४४	
अतिशयवत्	अनग्नि	४
अतीत	...	३, १५, ३५, ३६, ३८	अनङ्गत्व	३५
अतीन्द्रिय	१, १८, २०, २६, ३६, ३७, ३८, ३९		अनङ्गीकरण	३८
अतीन्द्रियता	अनतिक्रम	...	१५, ३४	
अतीन्द्रियत्व	...	१८, ३८	अनतुलङ्घन	१५
अतीन्द्रियार्थ	अनतिवृत्ति	२१
अतृप्यत्	अनुधिकरणत्व	४७
अत्यक्त	अनभिंकार	४०
अत्यन्त	अनध्यवसाय	...	१०, २७, ४९	
अथ	९, १२, १३, २०, २१, २२, २५, २७, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४		अननुकारिन्	१८
अथवा	...	९, ३९, ४२, ५४	अनुन्याभाभूत	...	१५, १९	
अदर्शन	...	१५, २६, ५१	अनन्वय	...	१६, ४८	
अदृष्ट	११, १५, २१, २४, ३७		अनन्त	...	९, ४५, ४८	
अदोष	अनन्तर	...	९, ३२, ४९, ५२	
अद्रव्य	अनन्तभाव	...	१४, १६, ३२, ३३	
अद्वैत	...	२४, २५	अनन्तवीर्य	५५
अद्वैतवादिन्	...	९, २६	अनपेक्ष	...	११, ४२, ४४	
अधर्म	अनपेक्षण	४२
अधिक	अनपेक्षत्व	...	७, १२, ४३	
अधिकरण	...	२०, २३, ४२, ४५, ४७	अनपेक्षा	२०
अधिकरणभूत	अनपोहित	११
अधिकार	अनपोहितत्व	३९
			अनभिज्ञ	४५
			अनभिज्ञत्व	४३

अनभ्यस्त	१२, १३	अनिन्द्य	१, १७
अनभ्यास	११, १३	अनियत	२९
अनभ्युपगम	१५, २२, ३१, ४१, ४३, ४६			अनियतत्व	४७
अनर्थ	३६, ४०, ४३	अनिरतिशयत्व	२१
अनर्थक	२१, २२, २९	अनिराकृतत्व	२८
अनर्हत्	अनिराकृति	३८
अनल्प	१२, २४	अनिवृत्ति	२५
अनवकाश	२८, ४३	अनिश्चय	५१
अनवगत	अनिश्चित	१, १०
अनवग्राह्य	अनिष्ट	...	२, ५, ९, २६, २७, ३७	
अनवच्छिन्न	३६, ३७, ३८	अतिष्ठि	२६
अनवज्ञ	अनीश	२०
अनवतार	अनुकम्पा	२४
अनवद्य	अनुकरण	३२
अनवधारण	...	१७, २४, २७, ३५, ४९	४९	अनुकूल	३२
अनवधेय	अनुगम	१६
अनवभासन	अनुग्रह	२०, २३
अनवस्था	११, १५, २१, २७, ३०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४९			अनुच्चारण	१, ११
अनवस्थान	२, ३५	अनुत्पन्न	४५
अनश्चर	अनुत्पत्ति	१२, ४४
अनाकुल	अनुदय	१६, २८
अनागत	३५, ३६, ३८	अनुन्मत्त	१२
अनात्मज्ञ	अनुपदर्शकत्व	४९
अनादरणीय	अनुपपत्ति	४, ७, ९, १४, २२, २६, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३७, ३८, ४४, ४९, ५०		
अनादि	...	१८, २४, ३५, ३७, ४७		अनुपपन्न	४०, ४१, ४७
अनादिता	अनुपपन्नत्व	२६, ३५
अनादिभूत	अनुपयोग	३
अनाप्त	अनुपलक्षण	४३, ४९
अनावरण	अनुपलब्धि	३, ४, १४, २८, ३३, ३३, ४४, ४८, ५०		
अनावरणत्व	अनुपलम्भ	२, ४, १६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ४३, ४५		
अनावृत	१९, ४५	अनुपहत	३४, ४०
अनाश्रितत्व	अनुभव	...	११, २२, ४३, ४७	
अनासादयत्	अनुभवन	१
अनासादित				
अनित्य	...	५, ६, १८, २७, ३७, ४२					
अनित्यत्व				

अनुभूत	... १४, १५, ३०	अन्तःपातित्व	... २४, ४९
अनुमान	१, २, ३, ५, ६, ७, १०, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३	अन्तःपातिन्	... २१
अनुमानवीधित	... ५०	अन्तःप्रविष्ट	... २४
अनुमानाङ्गत्व	... ३०	अन्तः	... ३२, ४२
अनुमानाभाष	... ५, ५०	अन्तर	... २८
अनुमानावयव	... ३	अन्तर	... ४९
अनुमापक	... ३५	अन्तरङ्ग	... ९, १९, ४०
अनुमिति	... १४	अन्तराल	... ३६, ३७, ४३
अनुमेय	... २६, २८, ४८	अन्तरित	... १९
अनुयायी	... ४६	अन्तरीयक	... ४४
अनुरक्तत्व	... ४९	अन्तरीयकत्व	... २४, ४३
अनुरक्ष्यमान	... ४३	अन्तरेण	१७, १८, ३०, ३५, ४०
अनुराग	... ४३	अन्तर्गत	... ३९
अनुरोध	... ३१	अन्तर्भाव	... १३, २६, ३२, ३३
अनुवाद	... ८	अन्तर्भावनीय	... ३४
अनुविधान	... १	अन्तर्मुख	... ११
अनुविधायित्व	... २१, २३, ४३	अन्तः	... १९, ३७
अनुवृत्त	... ४, ३९, ४३, ४५, ४६	अन्तः	११, ३७, ३९, ४२, ५४
अनुषङ्ग	... १६, १९, २०, २४, ३९	अन्तः	२, ४, ७, ९, १३, १४, १६, २०, २६, २७, २९, ३०, ३३, ३४, ३५, ३७, ३८, ३९, ४१, ४३, ४४, ४७, ४९, ५३
अनुष्ठान	... ८	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनुष्ठा	... ५, ६	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनुसारिन्	... ३१, ३७	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेक	३६, ३८, ४१, ४३, ४४, ४६	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेकत्व	... ३६	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेकात्मक	... ४५	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेकान्त	४, २२, ३४, ४५, ४६, ४७	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेकान्त	... २२, ४९	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेकान्तिक	५, ६, १९, २१, २४, २६, ४१, ४३, ४४, ५१	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनेकान्तिकत्व	... ९, २८	अन्तः	१२, ३९, ५२
अनौद्य	... ५४	अन्तः	१२, ३९, ५२
अन्त	... ४, ३१	अन्तः	१२, ३९, ५२
अन्तः	... ४१	अन्तः	१२, ३९, ५२

अपगत	१९	अप्रतिबद्ध	३२, ३४
अपगम	१९	अप्रतिबन्ध	१, ३, ३२
अपनोद	२, २६, २८	अप्रतिभासमान	४१
अपर	५, ११, २७,	अप्रतिष्ठित	२१
३०, ३६, ३८, ४२, ४७, ४८, ५१, ५४				अप्रतीति	११, १२
अपरासृष्टत्व	२१, २३	अप्रतीयमानत्व	४८
अपरिज्ञान	८, २७	अप्रत्यक्ष	१३, ४८, ५२
अपरिणाम	५१	अप्रत्यक्षता	४८
अपरिणामिन्	५, ६, ५०	अप्रत्यक्षत्व	२६, ३६, ४८
अपरिहृत	५४	अप्रमाण	७, १३, १५, ४८
अपर्यालोचित	५०	अप्रमाणक	३५
अपह्नोतु	९	अप्रमाणत्व	७
अपसारित	१९	अप्रमेय	४०
अपास्त	१३, ४५	अप्रयोग	३०, ३४
अपि	८, ९, १०, १२, १३, २१, २८,			अप्रवृत्ति	१५, २१, ४०
३०, ३१, ३२, ३४, ३६, ३८, ३९, ४१,				अप्रस्तुत	२७
४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ५१, ५२, ५४,				अप्रामाण्य	११, १२, १३, १४, १५, १६,		
अपितु	९, २७, ३८				३७, ३८
अपूर्व	८, ९, १०, ३६	अफलत्व	५३
अपूर्वार्थ	१, ९, १०	अबला	१२
अपेक्ष	१२	अबाध	१३
अपेक्षणा	२, ७	अबाधित	२, २७, ५०
अपेक्षणीय	३५	अबुद्धि	३३
अपेक्षत्व	१२, १८	अबोधकत्व	४७
अपेक्षा	२, ११, १३, १४, १६, २२,			अबोध्य	४८
२३, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३४, ४२,				अभवन	२२
४४, ४८				अभाव	१ - ९, ११, १२ - २४, २६ -		
अपेक्षित	३३				४६, ५२, ५३
अपेशल	२२	अभिदधान	३७
अपोह	१६, ३९, ४०	अभिधातव्य	३१, ४३
अपोह्य	४०	अभिधान	८, २४, २५, २८, २९, ३२,		
अपौरुषेय	६, २५, ३६, ३७, ५२		३६, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५		
अपौरुषेयता	३६, ३७	अभिधायकत्व	३९
अपौरुषेयत्व	३५, ३७, ३८, ५२	अभिधायि	४८
अप्रकाशकत्व	५०	अभिधायित्व	३९, ४०, ४८
अप्रतिपत्ति	४५	अभिधीयमान	३०
अप्रतिपन्न	४७	अभिधेय	८, ४७

अभिधेयत्व ...	३६, ३८	अम्बुवाह ...	५५
अभिन्न ...	५, ७, २१, ४१, ४२, ४४, ४५, ४८, ४९	अम्भसु ...	२४
अभिप्राय ...	३३, ३५, ३७, ३९	अम्भोधि ...	८
अभिमत ...	१०, ३७, ४९	अम्भोरुह ...	२४
अभिमान ...	५०	अयथार्थत्व ...	३७
अभिमुख ...	१५	अयुक्त ...	१२, १५, १९, २०, २२, २६, २८, २९, ३९, ४४, ४५, ४६
अभिलाष ...	४७	अयोग ...	६, ९, १२, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९
अभिव्यक्ति ...	२२, ३५	अयोगोक्त ...	४१
अभिव्यज्यमान ...	३५	अर ...	२२
अभिव्यञ्जक ...	२३, ३५	अरविन्द ...	२५
अभिसम्बध्यमान ...	४०	अरिष्ट ...	३, ३२
अभिसम्बन्ध ...	४२, ४५, ४७	अर्क ...	३६
अभिहित ...	८, ९, १२, १३, २७, ३७, ४३	अर्चित ...	५५
अभेद ...	७, १०, १३, १५, ४१, ४५, ४८, ५३, ५४	अर्थ ...	१, ३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, १२, १४, १५, १७, १८, १९, २०, २२, २५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५४
अभ्यनुज्ञान ...	२१, ४३	अर्थकारित्व ...	२२
अभ्यस्त ...	१२, १३	अर्थक्रिया ...	४, १२, १५, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७
अभ्यास ...	११, १३	अर्थग्रहण ...	१०
अभ्युपगत ...	१०, १६, ३१, ४३	अर्थवत् ...	३९
अभ्युपगन्तव्य ...	२७, २९	अर्थवाद ...	१८
अभ्युपगम ...	१०, १३, १४, २०, २१, २२, २४, २६, ३७, ३९, ४८, ४९, ४३, ४४	अर्थान्तर ...	५, १५, ४३
अभ्युपेत ...	२८	अर्थोपत्ति ...	६, १५, १९, ३५, ३६
अध ...	५०	अर्थिन् ...	२१, ३८
अध्वान्त ...	३६	अर्पण ...	१७
अमर ...	८	अर्वाक्ष ...	४, २९
अमल ...	२५	अर्वाग्दर्शिन् ...	२०, २९
अमूर्त्त ...	६, १९, ४१	अर्वाग्भाग ...	३६
अमूर्त्तता ...	५२		
अमूर्त्तत्व ...	१९, ४७		
अमूल ...	१९		
अमृत ...	८		
अमेय ...	८		
अम्बिका ...	५४		
अम्बुभेदी ...	२६		

अर्वागभाव	३३	अवस्तु	४०, ४८
अर्हत	९, २०	अवस्तुत्व	४०, ४३, ४८
अलं	...	१५, १९, ३७, ३९, ४६		अवस्था	१२, १३, १५, २२, २३,		
अलङ्कार	८, १७, ५४				२५, ५३
अलम्बत्व	२९	अवस्थापयन्	११
अलातचक्र	४७	अवस्थित	४४
अलिङ्गत्व	३२	अवान्तर	१०, ४७
अल्प	८, २५, ३७	अवाप्ति	४, ४६, ५३
अल्पप्रज्ञ	३०	अवाय	१६
अवकाश	२५, २६	अवास्तव	४४
अवगत	१३, ३७	अवास्तवत्व	२८, ४४
अवगति	१५, २९	अविकल्प	४३
अवगम	२२, ३९	अविकल्पक	४९
अवगाहन	८	अविकृति	४१
अवग्रह	१०, १६, १७	अविचारकत्व	१५
अवच्छिन्न	२९	अविच्छेद	२१
अवज्जक	३५	अविद्यमान	४३
अवतार	२७	अविद्यमानत्व	२२
अवधारण	१३, ५२	अविद्या	२४
अवधि	९, १८	अविनाभाव	२, ६, ९, १३, १३, १५,		
अवधीरण	८		१९, २६, २७, ३०, ३३		
अवधूत	२१	अविनाभावित्वा	३२
अवबोध	३८	अविनाभावित्व	२, १४, २४, २७, ३०		
अवबोधकत्व	१९, २४	अविनाभावित्व	...	१८, २३, २६	
अवबोधन	२, २९	अविनाश्रुत	१५, ४३
अवभास	११, ४३, ५०	अविप्रतिपत्ति	११, २३
अवभासन	...	११, १४, १५, २४, ४९		अविभाग	३५, ४१
अवभासि	१८, २७	अविरुद्ध	३, ४, ६, ९, ३२, ३३, ४५		
अवयव	३, ६, ३२, २९, ३०, ३१,			अविरोध	६, १७, २२, २६, २८,		
	३२, ३३, ३४, ३५, ४२, ५०, ५२, ५४				३६, ५१		
अवयवाभास	५०	अविरोधकत्व	१२
अवयविन्	४२, ४३, ४५	अविरोधि	१०
अवरोधकत्व	१८	अविरोधित्व	१६
अवरोधिका	१९	अविवाद	४३
अवश	८, २९, ३०, ३२	अविवेकि	४१
अवशम्भाव	३४, ३९	अविशुद्धता	१९
अवसर	२५, २६, २७, ३५, ५१, ५२			अविशिष्ट	१४

INDEX.

६३

अविशिष्टत्व ...	१७, २२	अशेषतोमुख ...	१
अविशेषः २१, २६, ३२, ३८, ४१, ४४, ५०		अशेषवेदी ...	१८
अविशेष्य ...	४७	अश्रावणत्व ...	२७
अविषय ...	२३, ४३	अश्व ...	३९, ४०
अविषयत्व ...	१५, १८, १९	अश्विनी ...	३३
अविषयीकरण ...	१४, १५, १६	अष्टक ...	३८
अविसंवाद १०, १४, १५, ३७, ५२		असंग्रह ...	१७, १८
अविसंवादक ...	१०, १६	असंग्रह ...	५
अविसंवादकत्व ...	१३	असंशय ...	३
अविसंवादित्व ...	१०	असंस्पर्शिन ...	४२
अविसंवादिन् ...	१४	असङ्गत ...	४९
अवृत्तिमत् ...	४५	असत् ६, १६, २१, २७, ३१, ३६, ४१, ४४, ५१	
अवेदिन् ...	३५	असत्ता ...	२
अवेकल्य ...	३	असत्त्व ६, ११, १२, २१, २६, २८, ४४	
अवेकल्य ...	३२	असत्प्रतिपक्षत्व ...	२७
अवेश्य ...	५	असङ्गाव ...	३१
अव्यभिचार ...	३२	असद्रूप ...	२२
अव्यभिचारित्व ...	१४	असन्निकृष्ट ...	१८, ३६
अव्यवधान ...	१, १६, ५०	असन्निधान ...	१२
अव्यवस्थापकत्व ...	७	असमर्थ ...	५३
अव्यापक ...	१८, २०	असमर्थित ...	२९, ३०
अव्यापकत्व २७, ३५, ३६, ३८, ४७, ५०		असमवायिकारण ...	३३
अव्यापित्व ...	३९	असमान ...	४१
अव्याप्ति ...	९, ५०	असमीक्षित ...	३२
अव्याप्य ...	१६	असम्बद्ध ...	२४, ४२
अव्यावृत्ति ...	७	असम्बन्ध ...	४३
अव्याहत ...	२५	असम्भव ९, १७, १९, २०, २३, २९, ३३, ३५, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५, ४७, ५०	
अव्युत्पन्न ...	२, ८, ३७	असम्भवद् ...	२८
अशक्ति ...	१८, ४१, ४४, ४५	असम्भवि ...	९, ३३
अशुचि ...	२०	असम्भवित्व ...	३८, ३९
अशुचित्व ...	५१	असम्भावन ...	४२
अशेष ९, १९, २०, २१, २४, ४१, ४२, ४३, ४८, ४९, ५४		असम्भाषि ...	१९, २३
अशेषज्ञ ...	१८, १९, २०	असम्मत ...	१३
अशेषज्ञत्व ...	२०, २३	असंन्यक्त ...	१९, २१, २७
अशेषतः ...	१, १८	असर्वगत ...	४७

असर्वज्ञ	२०, २३	आगमाभास	६, ५२
असह्य	२२, ४६	आचक्ष्ण	३४
असाधन	४३	आचार्य	८, ३१, ३४, ५५
असाधनत्व	३८	आण	९
असाधारण	९, ४५, ४८	आत्मन्	४, ५, ७, ११, १५, १८, १९,		
असामान्य	३९		२०, ३२, ३८, ४६, ४९, ४२, ४४, ४५,		
असिद्ध	२, ५, ६, ९, १०, ११, १२,				४७, ४८, ४९, ५३, ५४		
	१६, १९, २०, २१, २२, २४, २५, २६,			आत्मलाभ	१५
	२७, २८, ३५, ३८, ४३, ४४, ५०,			आत्यन्तिक	२१
	५१, ५२			आदि	९, १२, १३, १७, १८, १९, २०,		
असिद्धता	५१		२१, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०,		
असिद्धत्व	...	१६, २१, २३, २६, ५१			३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८,		
असिद्धि	६, १६, ३८, ४३, ४७, ५०				३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६,		
असुख	५		४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४		
अस्मद्	२३	आदिमत	१८
अस्मरण	३८	आद्य	२१, २४, ३७, ३८, ३९, ४५,		
अस्मर्यमाण	३६, ३८		४७, ५१		
अहः	४७	आदर्श	७, १९, ५४
अहङ्कार	४१	आदर्शत्व	५४
अहमहमिका	११	आधान	१७
अहर्ज	४८	आधार	२, ४, २२, २३, २८, २९, ३५,		
अहित	१०		४२, ४७, ४८		
आ				आधारभूत	२२
आकलित	२७	आनन	२०
आकल्प	१७	आनन्तर	४५
आकार	४, ६, १२, १७, १८, २५,			आनर्थक्य	२१, २६, ३२
	३४, ३५, ३६, ४१, ४३, ४५, ४६, ४७,			आनुपूर्विक	३७
	४८, ४९, ५३			आनुमानिक	१३
आकाश	२१, ४७, ५२	आन्तर	४३
आकुलीकृत	५२	आपत्ति	१४, २७, ३६, ४०, ४२, ४४		
आकूप	२२	आपन्न	९, १९, २०, २९, ३७, ४२		
आकृष्यमाण	३७	आपादित	४५
आख्यान	४१	आपेक्षिकत्व	४८
आगम	२, ४, ५, ६, ११, १५, १८,			आप्त	४, ११, १२, ३५, ३९, ५२		
	१९, २०, २३, २४, २५, २७, ३५, ५०			आप्तपरीक्षा	२३
आगमबाधित	५०	आप्तवाक्य	४
				आभरण	५५

INDEX.

६५

आभास	१, ५, ६, ७, ८, ९, ३८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४	आसादित	२८
आभासता	...	आसिधुवान	४०
आभासत्व	...	आस्वाद	२४
आमलक	...	आस्वादन	३०
आयतत्व	...	आस्वाद्यमान	३२
आयात	...	आहित	५२
आयायातथ	...	आहोस्वित	४०, ४२
आरब्ध	...	आह्लादन	४७, ४८
आरब्धत्व	...	आह्वय	२५
आरभ्यत्व	...				
आराधन	...	इच्छा	२, २३, २८
आराम	...	इतर	१, २, १३, १९, २५, ४०, ४२, ४३, ५२, ५३		
आराव	...	इति	८, ९, ११, १३, २०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४		
आरुढ़	...	इत्य	६
आलम्बन	...	इत्यम्भाव	५४
आलि	...	इत्यर्दि	९, ३८, ४६, ४७
आलोक	...	इतरेतराश्रय	२२
आलोचन	...	इतरेतराश्रयत्व	१५, १९, २३, २७, ३८, ४०		
आवरक	...	इदानीं	९, १३, १८, २५, २७, २९, ३२, ३३, ३५, ३७, ३८, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४		
आवरण	१. १८, १९, २०	इदानीन्तन	३६
आविर्भाव	...	इन्दीवर	४२
आवृत	...	इन्दु	८
आवृत्ति	...	इन्द्र	५४
आवेदक	...	इन्द्रिय	१, ६, ९, १५, १७, १८, १९, २१, ३६, ३७, ४७, ५२, ५३		
आशङ्कनीय	...	इयत्ता	१३, १७, ४१, ५२
आशङ्का	१३, १७, २७, २८, २९, ३४, ५१, ५२, ५३	इव	२४, ५४
आशय	...	इष्ट	२, ३, ४, ८, ९, २६, २७, २८, ३२, ३४, ४५, ५०, ५२, ५४		
आशुवृत्ति	...				
आश्रय	...				
आश्रयण	...				
आश्रयासिद्धि	...				
आश्रित	...				
आश्रितत्व	...				
आसन	...				
आसन्न	...				

इष्टुत्व	२७	उत्पादक	...	१३, १७, २२, ३६
इष्टुदेवता	२	उत्पादकत्व	...	२१
इष्टुविघातकृत्	२४	उत्पादिका	...	१७
इष्टुविरुद्ध	१९	उत्प्रेतन	...	२३
				उदञ्चन	...	२४, ४१
				उदय	३, ४, १८, १९, २०, ३३,	३४, ४१, ४७
ईप्सित	२७	उदार	...	८, ५५
ईहा	१६, ४८	उदाहरण	२, ११, २५, २६, २७, २८,	२९, ३०, ५१, ५४, ५९, ६६, ५०,
ईश्वर	२०, २१			५१, ५२, ५३
				उदाहरणाभास	...	५२
ईति	१२, १३, २९, ३०, ३१,			उदाहरन्	...	४५
	३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०,			उदाहृत	...	४४
	४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९,			उदित	...	२४, २५, ४०
	५०, ५२, ५४			उदीचीन	...	१४
उक्तत्व	४३, ४४	उद्दिष्ट	...	२५, ४६
उक्ति	५५	उद्देश	...	१, ४, ५, ७, १३
उचित	४०	उद्बोध	...	२, ३, २५
उच्छिन्न	४१	उद्भव	...	४९
उत	३७	उद्भावित	...	५३, ५४
उतस्वित्	३०	उद्य	...	२३, ४१
उत्कर्ष	५१	उन्नाम	...	४
उत्तर	२, ३, ४, १२, १३, २४, २७,			उन्नेय	...	४३
	२९, ३२, ३३, ३७, ४०, ४४, ४६, ५३			उन्मत्त	...	१२
उत्तरकाल	४८	उन्मुखता	...	१, १०
उत्तरचर	३२, ३३, ३४	उपकल्पमान	...	२६
उत्थ	१२	उपकार	...	२२, २४, ४१
उत्थान	१४, २०, ३८	उपक्षिप्त	...	९
उत्थापन	२०	उपगम	...	३, ३०, ३१, ५२
उत्पत्ति	३, ७, ११, १२, १३, १५,			उपचरित	...	२२, ४१
	१७, १९, २१, २२, २३, २४, ३३,			उपचार	...	५१, ३१
	३५, ३६, ३७, ४२, ४३, ४४, ४७, ५१			उपजात	...	१७
उत्पत्तिमत्त्व	४६	उपदर्शकत्व	...	५, ४९
उत्पद्यमान	२१, ३५	उपदर्शन	...	९, ३०, ५०, ५४
उत्पन्न	२१, ३१	उपदर्शित	...	२५, ५०
उत्पन्नत्व	४७	उपदेश	...	८, १९
उत्पाद	२०, २१, २२, ४३			

INDEX.

६७

उपनयन	३, २६, ३०, ३१	उर्वी	२०
उपनिषत्	४३	उल्लेख	११
उपन्यास	५३	उल्लेखिनी	२५
उपन्यास	२६	उष्ण	३, ४५, ५०
उपपत्ति	४, ९, १०, ११, १३, १४, १६, २५, २६, २७, २८, ३३, ३४, ३५, ३६, ४३, ४५, ४६, ५३	उष्णता	४७
उपपन्न	३८, ४१		
उपपन्नत्व	४४	ऊ	
उपमान	६, १५, १६, २५, २६, ३६	ऊर्जित	४५
उपमेय	३६	ऊर्ध्वता	५, ४६
उपयोग	३, २४, ३०	ऊर्णनाभ	२४, २५
उपयोगित्व	३०, ३४	ऊह	२, १६, २६, २७
उपरोध	८, ५५		
उपलक्षण	१७, ३४, ५०	क	
उपलब्धि	३, ४, १२, १५, ३२, ३४, ३४, ४१, ४३, ४५	कज्जुसूत्र	५४
उपलभ्यमान	४५, ४८	कृषि	३८
उपलभ्यमानत्व	३६		
उपलम्भ	२, २०, २१, २२, २३, २६, ३३, ३४, ३६, ४१, ४४, ४७, ४८	ख	
उपशम	१, १८	एक	१३, २०, ३९, ४०, ४१, ४५
उपशमन	९	एककालीन	२२
उपसंहार	२, ३, २६, २९, ३९	एकत्व	१५, २३, ३६, ४०, ४३, ४४, ५०
उपस्कार	११, २८	एकदेश	९, १६, १८, ३६, ४२, ४३
उपस्थापक	१९	एकशृङ्ग	२६
उपादान	५, ८, ९, २०, २१, २२, २३, २७, ३५, ४४	एकाधिकरणत्व	४५
उपादेय	७, ८, ९, ५४	एकीन्त	४, ९, ११, १२, २८, ३४, ४९, ५३, ५४
उपाय	२४, ४०, ४१, ४४, ४७	एकान्तवादिन्	९
उपेक्षा	५, २३, २५, ४१	एकान्वय	४१
उपेत	१३	एकाग्रय	२२
उपेतत्व	२३	एतावत्	१७
उभय	९, २२, २७, २८, २९, ३२, ४०, ४३, ४९, ५१, ५२	एव	९, १०, १२, १३, १७, २७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३
उक्त	५५	एवं	१२, २१, ३२, ४१, ४२, ४५
उक्तमति	५४	एवंभूत	२५
		एवकार	३०, ३५
		एवम्भूत	२७, ५४

ऐका	२२	कल्पित	३७
ऐश्वर्य	२१, २३	कल्प्य	३७
औ	कवलित	२०
औत्सर्गिक	११, १२	कक्ष्य	१३
औद्वय	५४	काक	२६
औष्ण	३३	काच	५०
क	कादाचित्क	२५
कटक	४०	कादाचित्कत्व	२२
कणिका	४७	कान्ता	२, ४७, ४८
कतिपय	५५	कारक	३७, ५४
कथं	१२, १३, ३४, ३९, ४०, ४५,	५१, ५२	कारण	१, २, ३, ४, ८, १०, ११, १२,
कथञ्चित्	४३, ४४, ४५, ४६, ४८,	४९, ५४	१३, १४, १६, १७, १८, १९, २१, २२,
कथन	५०, ५४	२३, २४, २५, २६, २७, ३१, ३२, ३३,
कथम्भूत	३४, ३६, ३९, ४१, ४२, ४४, ४७, ४९,
कदम्बक	४१, ४७	५१, ५३
कपाल	५, ४३, ५१	कारणक	२, १२, १७
कमनीय	४७	कारणत्व	१८	...
करण	१, ५, ७, ११, १८, ३१, ३७,	४२, ४४, ४५, ४८, ४९, ५०, ५३	कारणहेतु	४३	...
करणजन्यत्व	१	कारागार	२०	...
करणत्व	४९	कारिन्	४४, ५३	...
कर्तृ	१, ११, २०, २२, २३, ३६,	३८, ४९	कारुणिक	१७	...
कर्तृत्व	४४	कार्य	२, ३, ४, ७, ११, १२, १३,
कर्मन्	१, ११, १८, २१, ४४, ४५, ४९	१४, १८, २१, २३, २४, २५, २७, २९,
कलश	३३	३१, ३२, ३३, ३४, ३९, ४०, ४१, ४२,
कला	४४	४३, ४४, ४७, ५३
कलाप	३६	कार्यकारित्व	२३, ४२, ४३, ४४
कल्पन	३२, ३९	कार्यकारिन्	५३	...
कल्पना	७, २७, ३६, ३७, ४१, ४२,	कार्यत्व	१२, २०, २१, २२
कल्पनीय	४३, ४४, ४६, ४७, ५३	कार्यलिङ्ग	१८	...
...	४२, ४९	कार्यहेतु	३४	...
...	काष्ण	२६	...
...	काल	३, ८, १२, १३, १७, १८, २०,
...	२१, २२, २५, २८, २९, ३१, ३२, ३४,
...	३५, ३६, ३८, ४२, ४४, ४६, ४७, ५०,
...	५१, ५४
...	कालात्ययोपदिष्ट	१९	...
...	कालान्तर	३५	...

১৫

काव्यनिक	५४	कोश	४३
किञ्च	२८, ३५, ३७, ३९, ४०, ४१,	कौटस्य	४५
	४३, ४४, ४६, ५०, ५३	कान्त	२२
किञ्चिज्ज्ञ	३७	क्रम	५, १४, २५, ३६, २७, ३९,
किञ्चित्क	२८		३०, ३१, ३३, ३५, ४१, ४२, ४३,
किङ्कालिक	१९		४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५१
किन्तु	...	३३, ३९, ४०, ४७	क्रमभाव	२
किमुत	४०	क्रमभाविन्	५, ४६
किम्भूत	१७	क्रमिन्	४४
क्रियत्	५२	क्रियमाण	४२
किल	२९	क्रिया	१, ११, २१, २२, ४८, ५४
कीदृश	१८	क्रियाकारित्व	४०, ४३
कीर्ति	५५	क्रियाधारत्व	२१
कुच	४७	क्रीडन	४, ३४
कुट	४१	क्रीडा	२४
कुण्डल	४०	क्लेश	२१, २३
कुम्भ	२४	क्षतिकरी	४५
कुल	४७	क्षण	३२, ३६, ४२, ४३, ४४, ४९
कुलाल	३३	क्षणभङ्ग	१६
कुसुम	४३	क्षणस्थायिन्	४२
कूटस्य	३३	क्षिप्य	३३, ४४, ५४	...
कूप	३८, ४७	क्षणिकत्व	२७, ४२
कृत	...	३९, ४१, ४२, ४४, ५१	क्षम	१७
कृतक	३, ३३	क्षय	१, १८, ४९	...
कृतकत्व	५, ६, ५०, ५१	...	क्षेत्र	१८
कृतसमय	२३					
कृतिका	३, ४, ३३, ३४	...					
कृत्य	३०	खण्ड	५
कृत्रिम	२१	खण्डशः	३६
कृपा	२४	खनन	२३
कोकायित	४४	खर	...	२, २१, २२, ४४
कोवल	६, १०, ११, १७, १८, १९,	खरविघाण	२, २१	...
२६, ३०, ३५, ३६, ४०, ४१, ४५, ५१	खलु	...	२३, २५, २८, ३९
कोवलव्यतिरेकिन्	१०	ख्यापित	५२
कोशोष्णक	१, १७, १८	...					
कोटि	३७, ४९	...					
कोद्रव	१९, २४, ४३	...	ग				
					गंगन	...	२२, २३, ३५, ४२
					गगनकुसुम	२८

गगनाब्ज	२३	गोपाल	१३, १४, ३६
गंगनेदीवर	४२	ग्रन्थ	८, ४६
गच्छत्	५	ग्रन्थकार	१७, २७
गच्छत् ०	५, ४९	ग्रह	१४
गण	४१	ग्रहण	९, ११, १३, १५, १७, १९,
गण्डक	२६	...	२०, २३, २७, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८,
गत	३२	...	४०, ४१, ४३, ४४, ४७, ४८, ४९
गतार्थ	३२, ४९	ग्राहक	...	१७, २०, ४३, ४४, ४६	...
गति	१४, २१, ५३	ग्राहिन्	९, ४९
गत्यन्तर	१९	ग्राह्य	...	१७, २७, ३७, ४०	...
गद्गद	२४	ग्राह्यता	१७
गन्ध	४१	ग्राह्यत्व	३६, ४९
गन्धवस्त्र	१२				
गमकत्व	९, १०, १४, २६, २७,	घट	...	३, ४, ५, ६, ८, ९, ११, १२,	...
...	३२, ४९	२२, २३, २४, ३६, ३७, ४१, ४२,	...
गम्य	१५	४३, ४९, ५२	...
गम्यमान	२, २९	घटिका	...	१३, १४, ३९	...
गवय	२	घटी	...	२४, ४१	...
गौत	४०				
गुण	९, ११, १२, १३, १६, २१,	च
...	२५, ३८, ३९, ४१, ४३, ४४, ४५,	चकार	३५
...	४६, ४८, ५४	चक्र	४
गुणशालधीमन्	५४	चक्रक	३८, ४३
गुणशालिन्	५४	चक्रस	५, १२, १५, १७, २०, ३६,
गुणिन्	४५, ४६	४३, ४९, ५०	...
गुह	२१, ३८	चतुर	१३
गुहा	४	चतुरवयव	२९
गूढ	५४	चतुष्टय	९, ४९
गृह	४८	चन्द्र	३६
गृहीत	५, ९, १०, १२, १६, २०,	चन्द्रकान्त	२४
...	३०, ३६, ३७, ३८, ४३, ४९, ५४	चन्द्रमस	५०
गो	२, ५, ३३, ३९, ४०, ४६	चन्द्रिका	८
गोचर	...	४, ७, १५, १८, ३९,	...	चमू	१५
...	...	४३, ४६,	...	चर	३२
गोचरत्व	४३	चरण	३८
गोत्र	३८, ५५	सराचर	४२
गोत्व	५, ३९, ४६	चरितार्थत्व	१५

INDEX.

७१

चर्चित	४१	जनित	१२, २४, ३१, ४२, ४६, ५२			
चलन	३५	जन्तु	२०
चलाचल	४५	जन्म	३८
चलित	४५	जन्मिन्	२४
चाण्डालिक	१५	जन्म	१२, १७
चारित्र्य	१५, १८	जपा	४३
चारिन्	२, ३, २७	जल	५, ८, १२, ३३	
चारु	१९, २६	जल्पित	३०, ३९
चावर्क	१३, ४१	जाग्रत्	३, ३२
चिन्तनीय	४०	जाग्रद्वोध	३
चिन्ता	१४, ४०	जाड्य	२२
चिन्तित	२२, ४५	जात	२५, ३१, ४७	
चित्र	४६	जाति	२७
चूडा	८	जातीयत्व	२१
चूत	१३	जात्युत्तरत्व	२०
चेटिका	१२	जिन	८, ३१
चेत्	९, ४२, ४७, ५३	जिनदत्त	५
चेतस्	२०, ५२	जीर्ण	३८
चेतन	२१, ४७	जीव	४५
चेतना	१६	जीवत्	१०
चेतोहर	८	जैमिनि	१६
चेष्टा	४, १७, ३४	जैमिनीय	६
चेतन्य	४१, ४६	ज्ञप्ति	८, ९, ११, १८	
चोदना	१९, ३७	ज्ञातृ	२०
					ज्ञान	१, २, ४, ५, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २३, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३५, ३७, ३८, ४५, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३			
					ज्ञापक	४९
					ज्ञापित	३५
					ज्ञाप्य	४९
					ज्ञेय	१७
					ज्ञेयत्व	३१
					ज्ञोतिःशास्त्र	३७
					ज्ञोतिरिङ्गण	८
					ज्वर	८
जगत्	२०, २४					
जघन	४७					
जमक	३९					
जनन	४३					
जमयन्	२०					
जनिका	३२					

				तादात्म्य	३, ३२, ३३, ४१, ४२, ४३, ४६
टीका	...	१, २, ३	तादृश	...	२१, ४२
			तादृष्य	...	१७
			ताण	...	२३
तद्यक	ताणु	...	३५, ३६
तत्पुरुष	तावत्	८, १२, ३५, ३७, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५	
तत्ति			२०
तत्त्व	७, ९, ११, ३१, ४१, ४६		तावत्क	...	१९
		५२, ५३, ५४	तिमिर	...	५१
तत्त्वज्ञ	तिरोभाव	...	२२
तत्त्वज्ञान	तिरोहित	...	५, ४६
तत्त्वज्ञ	तिर्यक्	...	६
तथा	४, ९, १३, २०, २२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४१, ४२, ४५, ४६, ४७, ४८, ५०, ५२, ५३, ५४		तीर	...	४६
			तीरादर्शि	...	३६
तथागत	तीव्र	...	१९, २९, ३२, ४३, ४४, ४६, ५४
तथापि	...	८, २०, २२, २९, ३५, ४०, ४२	तुच्छ	...	३६, ३९, ४३, ४७
			तुङ्ग	...	४
तथाभूत	तुला	...	४५
तथाहि	१३, २६, ३५, ३७, ४०, ४२, ४४, ४८		तुल्य	...	२०
			तुल्यवृत्तित्व	...	२१
तथोक्त	तूर्य	...	३५
तथोपपत्ति	तूल	...	५
तथ्य	तृण	...	२१
तद्व	तृप्ति	...	१७
तदित्याकार	तैजस्	...	५०
तदुत्पत्ति	...	३, १८, ३२, ४२	तैजस	...	५०
तनु	...	२०, २१, २२	तैजसत्व	...	१३, २०
तनुकरण	त्रि	...	४१
तत्रः	...	१, १२, २४	त्रिगुण	...	११, १२
तमस्	...	१७, २०	त्रिरूप	...	२६
तस	त्रिरूपता	...	२७
तर्क	...	२, ७, १५, १६, २७	त्रिलोक	...	१२, २६, २७
तर्काभाव	त्रैक्य	...	२९
तर्हि	...	१२, २१, २२, ४२, ४४	त्रययव
तात्पर्य	...	११, १८, २८	त्रिम्

दत्त	७, ५४	दुष्टता	७, ५३
दण्ड	३७	दुष्टत्व	६, २३, २७, ४३
दण्डी	३७	दूर	२, १५, २५, ३५
दत्त	१४	दूषण	७, ९, २६, २७, ३७, ३८, ४५, ४७, ५३, ५४
दरिद्र	२१	दूषयन्	३०
दर्शन	२, ४, ५, १२, १३, १८, १९, २०, २३, २४, २६, २७, २८, ३६, ३७, ३८, ४१, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२	दृश	४२
दर्शनीय	५२	दृशमान	९
दर्शिन	२१, २६, ३६, ३८	दृष्ट	१, ३, ९, १०, १५, १६, २१, ३१, ३८, ४१, ४५, ५२
दर्शर	१२	दृष्टान्त	२, ३, १०, १५, १७, २०, २३, २४, २८, ३०, ३१, ३४, ३५, ३७, ४२, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५२, ५३
दक्षिण	३६	दृष्टान्ताभास	६, ५१
दशदाहिस	८	दृष्टि	१५, ४८
दशा	३२, ४७	दृष्टिविस्तृत	१९
दहन	४५	द्वैत	१३, २०, २५, ४८
दाहिस	८	देवदत्त	२, ५, ४०, ४८
दानाम्बु	५५	देववाच	४०
दाष्टान्तिक	१५	देवभामालङ्कार	२४
दिक्	१८, २५, २८, ३५, ४६	देश	१, २, ४, ६, १३, १५, १७, १८, १९, २५, २८, ३५, ३६, ३७, ४४, ५२
दिव्य	२५	देशान्तर	३५, ३६, ३८
दिग्	४०, ४६	देह	४०, ४७, ४८
दीप	३७	देहिन्	३, ४
दुःख	४, १०, २०, ३३, ३४, ४१	दोष	६, ७, ९, ११, १२, १३, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३२, ३५, ३६, ३७, ३८, ४२, ४३, ४४, ४५, ५१, ५३
दुःखिन्	२४	द्यावाभूमौ	२०
दुःसाध्यत्व	३६	द्युमणि	५४
दुराधगम	३७	द्रव	४७
दुरभिनिवेश	३७	द्रविण	२१
दुरभिषन्धि	३७	द्रव्य	५, १३, १५, १७, १८, २१, २२, ३८, ४३, ४४, ४६, ४७
दुरागम	५२	द्रव्यत्व	५, ६, ४५, ४७
दुरुपपाद	२५	द्रव्यार्थिक	५४
दुर्घटत्व	२२, ४५				
दुर्भेद्य	२०				
दुर्वार	८				
दुष्ट	३७				

द्रष्टव्य	५१, ५४	न
द्वन्द्व	३५, ३२, ३३, ४९	नकिञ्चित्	३२
द्वार	३१, ३४, ५२, ५४	नक्तंचर	१
द्वि	नक्तञ्चर	१७
द्वितीय	२२, ५३	नख	८
द्वित्व	१३, १४	नजर्थ	४७
द्वेधा	नत	८
द्वेष	नदी	६, ८, ५२
द्वैत	२३, २४	ननु	८, ११, १२, १३, १७, १८, २०,
द्वैविध्य	३१, ४७, ५२	...	२२, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४
				...	३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५
				नभस	५५
धर्म	२, ५	नमः	८
धर्मिन्	२, ३	नमस्कार	९
धर्म	१०, ११, १५, १६, १८, १९,	नय	४५, ५४
	२२, २६, २८, २९, ३१, ३६, ३७, ४५,	नयचक्र	५४
	४८, ५०, ५३	नयन	२०
धर्मकीर्ति	१४	नर	५१
धर्मता	२०	नश्चरत्व	४६
धर्मिता	२८	नष्ट	४२
धर्मित्व	२८	नाणाम्ब	५४
धर्मिन्	९, १०, १६, २४, २८, २९,	जाना	४४, ५४
	३०, ४४, ४६, ४९	जानात्व	२०, ४०, ४२, ४३, ४९, ५४
धवल	१२६	नाम	१७, १८, २७, २८, ३९, ४७, ५४
धारण	४७	नामकरण	३९
धारणा	१८	नामधेय	५३, ५५
धारावाहि	९, ४९	नामान्तर	३९
धारित्व	१२	नाश	३७, ४२
धिषण	२५	नास्तिता	२०
धी	५४	निःशेष	९
धीमत्	८	निःश्वसित	२५
धूप	४५	निःसंशय	१३, ३७
धूम	२, ४, ५, ६, १३, २३, २७,	निकट	५५
	२९, ३३, ३७, ३९	निकर	५४
धूमध्वज	२७	निखिल	१३, २४
धूमवत्त्व	४, ६	निगमन	३, ३०, ३१
ध्वनि	३५, ४५					

INDEX.

७५

निज	४५	निरुक्त	५४
नितम्ब	१४	निरुपचरित	३९
नितरा	१९	निरुदयत्	५४
नित्य	६, १८, २९, ३३, ४४, ४२,				निरुपक	५४
	४३, ४४, ४६, ४७				निरुपण	२७
नित्यता	४२	निरुपणा	३७
नित्यत्व	३५, ४६, ३७, ५३	निरुपाख्यत्व	४०
नित्यव्यापि	२५	निरुपित	५१
निदर्शन	२, ३०, ४५	निरुपितत्व	२८
निधुवन	२७	निर्णय	...	२, १६, २६, २७, ३०		
निबन्धन	२, ४, १२, २१, २२, २५,				निर्णीत	२७, ४५
	२८, ३५, ३८, ४४, ५०				निर्णीतव्य	१३
निबन्धनता	४५	निर्देश	...	८, ९, १०, ११, ३२		
निभ	५४	निर्दोष	२०
निमित्त	१, २, १७, २१, २५, ३१			४१	निर्मल	१९
निमित्तत्व	२०	निर्मलन	३८
निमीलित	२०	निर्विकल्पक	१०, २३, ४३	
नियत	१६, १८, २५, २९, ३१, ३५, ४२				निर्विशेष	१२, २४	
नियतत्व	४२	निर्विषयत्व	२३
नियम	२, ९, १३, १६, १७, २६, २७,				निर्वृत्त	५४
	३९, ३०, ३१, ३२, ३७, ४३				निर्विभक्त	९, ४९
नियमवती	९, २६	निर्वाच	१९
नियोग	३३	निवर्तमान	४२, ४४	
निरंश	४२	निर्विड	४६
निरत	४०	निर्विष्टत्व	१६
निरतिशयत्व	३३	निवृत्त	५
निरन्वय	४४	निवृत्ति	...	१२, १७, ३८, ३९, ४०,		
निरपेक्ष	४१, ४२			४३, ४८		
निरपेक्षतः	२४	निश्चय	२, ६, ९, १०, १८, २२, २६,			
निरपेक्षत्व	५४		२९, ३०, ३५, ३९, ४०, ४८, ४९,			
निरवयव	३०		५०, ५१			
निरस्त	९, १८, २७, ३५	निश्चयात्मक	१, १०	
निरस्तत्व	४०	निश्चित	२, १३, १९, ३६, २७, ३०,			
निराकरण	९, ११, १३, ३८, ५२, ५४					३२, ३५, ४०, ५१			
निरामय	४, ३४	निश्चितवृत्ति	५१
निराश्रय	३९	निश्चिता	९
निरास	९, ११, २८, ३०, ३१, ३५, ४०, ४८				निषेद्ध	२३

निषेध	६, २३, ३०, ४०, ४२	पटल	५७
निष्ठ	४१	पतञ्जलि	२१
निष्ठत्व	९, ४८	पतत्र	२७
निष्ठा	२१	पतित्व	५७
निष्पन्नत्व	४२	पत्नी	५४
निष्पादन	४१	पत्र	५४
निर्गम	२१	पथ	३७
नील	४६, ४९	पद	२, ८, ९, २२, २७, २८, ३३, ३८, ३९, ५४
नीहार	१९	पदार्थ	१८, १९, २०, २१, २३, ४०, ४३, ४५, ५४
नु	८	पयस्	२६
नैकंगम	५४	पर	५, ७, १२, १३, १८, १९, २०, २२, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३८, ३९, ४१, ४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३
नैगम	५४	परतः	१, ११, १३
नैगमक	५४	परता	९
नैर्वायिक	९, ४९	परत्व	९
नैर्मल्य	१२	परब्रह्म	२३
न्याय	८, १६, २८, ४६	परभाग	४, ३३
		परम	२४, ४०
		परमपुरुष	२४
		परमब्रह्मन्	२३
		परमाणु	६, २१, ३३, ४२, ४३, ५२
		परम्परा	४, ९, ३४, ३५, ३७, ४६, ४७
		परलोक	६, १४, ५०
		परसामान्य	४४
		परस्पर	३, २३, ३३, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५
		परापर	४४, ४६
		परामर्श	११, १५, ४९
		परामर्शि	३, २७, ३१
		परार्थ	३
		परार्थानुमान	३१
		परिक्षालन	४५
पक्ष	२, ४, ६, १२, १३, १८, १६, १९, २१, २२, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३५, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४४, ४७, ४९, ५०, ५१, ५३		
पक्षधर्म	२७		
पक्षधर्मता	९, २६, ३१		
पक्षधर्मत्व	२६, २७, २९		
पक्षपात	४५		
पक्षयति	२		
पक्षान्तर	२०, ३०		
पक्षाभास	५		
पक्षीकरण	२१		
पञ्च	१३		
पञ्चक	१८, १९, २०, ३३		
पञ्चलक्षणत्व	२७		
पञ्चवर्ण	२६		
पञ्चावयव	६, ३०, ३४		
पट	४१		

परिकल्पना ...	४७	परीक्षामुखसूत्र ...	१, ७
परिकल्पित ...	१३, २७, ४६	परीक्षित ...	३६
परिग्रह ...	३५	परीक्ष्यमाण ...	७
परिच्छिन्ति ...	११, १३, १३	परोक्ष ...	२, ४, ५, ९, १३, २५, ४०, ५०, ५२
परिच्छिन्नगात्रक ...	१३	परोक्षज्ञानवादि ...	९
परिच्छेद ...	१२, ५४	परोक्षता ...	१६
परिच्छेदक ...	५०	परोक्षत्व ...	४९
परिच्छेद्य ...	८, १८	परोक्षाभास ...	५०
परिच्छेद्यत्व ...	१	पर्यनुयोग ...	३५, ४६
परिज्ञिहीर्षा ...	२२, ५२	पर्यन्तता ...	१७
परिज्ञान ...	१९, ६९	पर्याप्तत्व ...	२१
परिणत ...	४७	पर्याय ...	५, २२, ४३, ४६
परिणति ...	४८	पर्यायग्राही ...	५४
परिणममान ...	३६, ४१	पर्यायता ...	३९
परिणाम ...	४, ५, ३६, ४१, ४३, ४६, ४८, ५१, ५३	पर्यायार्थिक ...	५४
परिणामित्व ...	७, ३३	पर्युदास ...	३९, ४७
परिणामिन् ...	२, ३, ६	पवत ...	२०, २८, २९, ३६, ३९
परित्याग ...	२१	पशु ...	५२
परिदृश्यमान ...	३९	पश्चात् ...	१३, ४३
परिदृष्ट ...	१२	पश्चातोद्भूत ...	९
परिपन्थित्व ...	१६	पाठ ...	३
परिपाटी ...	३१	पाणि ...	१९
परिमाण ...	८, २३, ३६, ४१, ४७	पात्री ...	३६
परिमाणमात्र ...	४७	पाद ...	२०
परिवर्तमान ...	२८	पादप ...	३९
परिसमाप्ति ...	३९, ४२, ४६	पान ...	४३
परिहर ...	४६	पारम्पर्य ...	९, २८, ४८
परिहार ...	३, ४, ९, १८, २६, ३२, ३३, ३७, ४०, ४३, ५३, ५४	पारावार ...	८
परिहृत ...	४५, ५३	पार्श्व ...	२३
परीक्षक ...	११	पार्थिवत्व ...	५०
परीक्षा ...	७, ५४	पावक ...	१३, २३, ३९
परीक्षामुख ...	७, २५, ४०, ४८, ५४	पाश्चात्य ...	२४
परीक्षामुखपञ्चिका ...	८	पिठक ...	३८
परीक्षामुखलघुवृत्ति ...	८, ४३, ५४	पिण्ड ...	४२
परीक्षामुखवृत्ति ...	५५	पिशाच ...	३३

पिहित	२०	पौरुषेयत्व	३८, ३९, ४२
पीडा	२४	प्रकटीकृत	५४
पीत	५८	प्रकरण	८
पुटपाक	१९	प्रकरणसम	२१
पुत्र	८, २६, ३२	प्रकर्ष	९, १९
पुनः	८, ३०, ३४, ३५, ३८, ४९,	प्रकार	१३, ३१, ३२, ३९, ४३, ५४
	५२, ५३	प्रकाश	१८, ४९
पुनरुक्तता	२९	प्रकाशक	१, १७
पुनर्वचन	२९	प्रकाशकत्व	५०
पुनर्वसु	३३	प्रकृत	६, १५, १६, १९, २६, २७,
पुमस्	४१		३३, ३४, ३५, ४५
पुरःसर	८, ३३	प्रकृति	४१
पुरःसरत्व	४३	प्रकृतिज्ञ	४८
पुरातन	२३, २८	प्रकृष्ट	९
पुरुष	५, ६, १२, १८, १९, २०, २१,	प्रकृष्यमाण	१९
	२३, २४, २५, २७, ३६, ३७, ३८,	प्रक्रिया	५३
	३९, ४१, ४९, ५७	प्रक्षय	२१
पुरुषत्व	१९	प्रक्षीण	१९
पुरुषार्थ	४१	प्रख्या	१९
पुरुषोत्तम	२५	प्रघट्टक	५२
पुण्या	७, ३३	प्रणीत	१८, १९, ३९
पूर्व	२, ३, ४	प्रणीतत्व	१२, ३५
पूर्ववत्	७	प्रतारण	५२
पूर्वार्थ	५	प्रति	३५, ३८, ४३, ४७, ४९, ५१, ५२, ५३
पूर्वार्थत्व	१०	प्रतिक्षिपत्	१३
पूर्व	८, १३, १८, २७, ३२, ४२, ४४,	प्रतिक्षेप	१२
	४५, ४९, ४७, ५३	प्रतिज्ञा	३, ५, ८, ९, १२, १६, २९,
	३१, ३२, ३३
पूर्वचर	३२, ३३, ३४,	प्रतिज्ञात	५४
पूर्वचरहेतु	३३	प्रतिनियत	१, १८, ३६, ३७, ४५
पूर्वार्थ	४९	प्रतिनियतत्व	३५, ३७
पृथक्	२३	प्रतिनियम	१८, २५, ३३, ३८, ५३
पृथिवी	२२, ४१, ४७, ५०	प्रतिपक्ष	१९, २१, २५, ५४
पृथुस्तनी	२६	प्रतिपक्षत्व	११, १७, ५४
पृष्ठ	२८	प्रतिपत्ति	२, ४, ६, १५, १६, २७, २८,
पेठक	१२		३०, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४५,
पोत	८		४९, ५०, ५२
पौरस्त्य	२४	

प्रतिपन्न	१५, २६, ३६, ४४, ४५	प्रत्यक्षाभास	५०
प्रतिपन्नत्व	२८, ३१, ३५, ४६	प्रत्यक्षाभासत्व	२८
प्रतिपादक	१३, ३१	प्रत्यक्षीकरण	३२, ३७
प्रतिपादन	१९, २५, २७, ३९	प्रत्यक्षोद्देश	१
प्रतिपादित	१७, ३३, ४५, ५२	प्रत्यभिज्ञा	३५, ३६, ४०
प्रतिपादितत्व	३८	प्रत्यभिज्ञान	२, १४, १५, १६, २५, २६, ३५, ३६, ४४, ४७
प्रतिपाद्य	३१, ३३	प्रत्यभिज्ञानाभास	५, ५०
प्रतिपाद्यत्व	८	प्रत्यभिज्ञायमानत्व	२०
प्रतिप्रमाण	२३	प्रत्यय	४, १२, १८, १९, २८, ३५, ३७, ३९, ४०, ४६
प्रतिबद्ध	४	प्रत्यायन	२, ३८
प्रतिबन्ध	१, १८, १९, ३२	प्रत्यासन्नि	५३
प्रतिबन्धक	३७	प्रत्युक्त	१६, ४१, ४९
प्रतिभास	२३, २४, ४१, ४५, ४६, ५३	प्रत्युत	१५, १९, ३०
प्रतिभासन	१, ७, १०, १६, १७, ४५, ४९, ५०	प्रत्येक	३२, ३६, ३९, ४२, ४६
प्रतिभासमानत्व	२४	प्रत्येयत्व	४३
प्रतिभासिन्	१	प्रथम.	१३, २२, ४१, ४३, ५१, ५२, ५३
प्रतियोगिन्	२, २०, ४८	प्रबोधकर	३५
प्रतिवादिन्	२, ७, २७, २८, २९, ३८, ५४	प्रभव	१२
प्रतिविम्ब	३६, ५४	प्रभवत्व	१२, ४१
प्रतिव्यक्ति	४०	प्रभा	८
प्रतिषेध	३, ४, १४, १५, १९, ३२, ३३, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७	प्रभाकर	१६
प्रतिषेध्य	३३	प्रभावती	५४
प्रतीति	१, ५, ९, ११, १२, १६, १७, १९, २६, ३६, ३७, ३९, ४०, ४५, ४६	प्रभुत्व	२४
प्रतीतिक	४५	प्रभेद	१८
प्रतीन्द्रिय	१७	प्रभेदु	८
प्रतीयमान	३६, ३९, ४५	प्रमाण	१, २, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, २५, २६, २८, २९, ३१, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४६, ४८, ५०, ५२, ५३, ५४
प्रत्यक्ष	१, २, ५, ६, ९, १०, ११, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४९, ५०, ५२, ५३	प्रमाणती	९, ३८
प्रत्यक्षता	४९	प्रमाणत्व	९, ४५
प्रत्यक्षत्व	४७, ४९	प्रमाणभूत	११, १४
प्रत्यक्षबाधित	५	प्रथित	५४

प्रदर्शक	प्रयोग	३, ४, ६, १०, २८, २९, ३०,
प्रदर्शन	२९, ३०, ३१	३१, ३४, ३५, ३६, ४२, ४३, ४४, ४६	
प्रदीप	१, ११, १७, ३२, ४८, ४९, ५०			प्रवेशभाक्	...
प्रवेश	११, २२, ३६	प्रश्न	...
प्रधान	२७, ३१, ४०, ४१	प्रसक्ति	...
प्रधानभूत	प्रसङ्ग	११, १२, १४, १६, २१, २२,
प्रध्वंस	२१, ३५, ३७	२३, २४, २९, ३३, ३५, ३६,	
प्रपञ्च	१३, ३२, ४०	३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४,	
प्रपञ्चता	२७	४६, ४७, ४८, ५०, ५३	
प्रपञ्चित	३१, ३५, ५०, ५२	प्रसज्य	...
प्रसृष्ट	२५, ३२	प्रसर	...
प्रबोध	३२	प्रसवधर्मि	...
प्रयोगाभास	५२	प्रसिद्ध	२, ५, २०, २४, २५, २८,
प्रयोजन	८, ९, ३१, ३२	२९, ३१, ४०, ४९, ५१, ५४	
प्ररूपण	१९, २९, ५४	प्रसिद्धत्व	...
प्ररोह	२४	प्रसिद्धि	...
प्रलय	१९, २४	प्रांशु	...
प्रलापित्व	२७	प्राक्	३, ४, २२, २९, ३१, ३३,
प्रवचन	४०	३५, ३८, ३९, ४२, ४४, ४५, ५६	
प्रवण	२९	प्राकट्य	...
प्रवर्तमान	१५, ३६, ४१	प्राकृत	...
प्रवाह	३५, ३७	प्राक्तन	...
प्रवेश	३९	प्रागभाव	...
प्रवृत्तत्व	४३	प्राचीन	...
प्रवृत्ति	८, १२, १५, १७, १९, २४,		३८, ३९, ४५	प्राण	...
प्रमाणसंख्या	१६	प्राणिभू	...
प्रमाणाभास	५, ८, ५०, ५४	प्रादुर्भाव	...
प्रमातृ	४८	प्राधान्य	...
प्रमिति	११, ३१, ४०, ४७, ४८	प्रापण	...
प्रमेय	८, १८, ४०, ४८	प्राप्त	...
प्रमेयत्व	६	प्राप्तकाल	...
प्रमेयरत्नमाला	५५	प्राप्ति	...
प्रयत्न	२३	प्राभाकर	...
प्रयास	३९	प्रामाणिकत्व	...
प्रयुक्त	३५	प्रामाण्य	१, ९, १०, ११, १२, १३, १४,
प्रयुक्तत्व	२४	१६, १८, ३६, ३७, ३८, ३९, ४४,	
				४५, ४९	

59

ग्रामाख्यस्वरूप	९०	बुद्धि	३, ६, १६, २१, २३, २४,	
ग्रामाख्यस्वरूपोद्देश	१३		२८, ३६, ३९, ४१, ४२, ४३, ४७,	
ग्रामाख्यात्मिका	१३		५१, ५३	
प्राय	३, ५४	बुद्धिमत	२०, ३१, ३२, ३३	
प्रारब्ध	५४	बोद्धव्य	...	४५
प्रासाद	२१, २६	बोध	३, १३, ४३, ५५	
प्रिय	८	बोधन	...	४८
प्रेक्ष	१०	बन्धग्रासनंधय	...	३
प्रेक्षावत्	८	बल	९, १७, १९, २०, २७, २८,	
प्रेत्य	५		३६, ४२, ४३, ४८	
प्रेरित	२०	बहिः	...	२८
प्रोत	८	बहिरङ्ग	...	१९
प्लुत	३४	बहिर्भाव	...	२४
				बहिर्भूत	...	२४
				बहु	...	३८
फल	५, ७, ९, ११, १६, २१,			बहुत्व	...	४२
	३१, ३२, ३८, ४८, ४९, ५३			बहुधा	...	४१
फलवत्	३५	बहुल	१३, २०, २३, ३४, ४४	
फलाभास	७, ५३	बाध	...	१५
फलगु	१३	बाधक	२, ९, १२, १३, १५, १६,	
					२८, ३०, ४२, ४३	
				बाधकत्व	...	१५
बहु	१७	बौद्ध	...	५
बन्ध	१५	ब्रह्मन्	२३, २४, २५, ४०, ४५	
बन्धग	३, ५, ४१	ब्रह्मवाद	...	५४
बन्धग्रासुत	८, ४१			
बाधन	४२			
बाधा	२३, ४६	भगवत्	...	९, ११, १७
बाधित	२, ५, ६, ११, २७, ४४,	भरणि	...	३, ४
			५०, ५१	भरणी	...	४, ३३
बाल	३, ६, ७, ११, २३, २५, ३०,			भर्ग	...	२३
	३१, ३४, ४३, ५२, ५४, ५५			भव	...	४७, ४८
बालक	२४, ४७	भवत्	...	३९, ४०, ४४
बाला	१२	भवदीय	...	२३
बाहु	२०	भवन	...	२२
बीज	२१	भीम	...	४, २१, २२, २३
बुद्ध	१९	भारत	...	३८

भाव	२, ३, १०, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२
भावना	२०, ३७, ४३
भावांश	१९
भावि	३, १५, ३२, ४२, ४६, ४९
भावित्व	३, ९, २१, २२, ३३, ४८
भावा	२३
भाषित	१२, ३३, २४, २५, ३७
भासुराकार	११
भास्वरत्व	४८
भित्ति	४
भिद्यमान	३२
भिन्न	५, ७, १२, १९, २१, २३, २५, २७, ३६, ४०, ४१, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९
भिन्नत्व	४४
भुवन	२०
भू	५४, ५५
भूत	६, ९, २३, ४१, ४७, ४८
भूतल	४
भूधर	१४
भूयः	१७
भूषण	७, ५४
भूत	८
भेद	३, ४, ५, ७, १०, १३, १५, १७, १९, २१, २२, २३, २४, २५, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३६, ४० - ५४
भेदक	४०, ५४
भेदकत्व	४२
भाजन	२७
जसर	२६
जान्त	३६
जान्ति	३६

म

मकरन्द	२५
मणि	२१, ३२, ५४
मण्डित	५४
मत	९, ११, १८, २१, २२, २४, ३०, ३१, ३८, ३९, ४१, ४४, ४५, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२
मति	८, १८, २२
मद	८
मदच्छिद्र	८
मदन	१९, २४
मदिरा	१९, २४
मध्य	५०
मध्यदशा	४७
मनःपर्याय	१८
मनस्	९, १७, १९, ४७
मनु	१९, ३७
मनुसूत्र	३८
मनोनयन	१७
मन्त्र	५२
मन्दघी	३०
मन्दमति	५४
मन्यमान	५२
मरण	३, ३२, ३८
मराल	२६
मरीचिका	१२
मरु	१२
मल	१९
महत्	८, २५, ३६, ४१
महानव	६, २९
महापरिमाण	४७
महाभूत	२५
महामोह	१२
महिष	३, ५
महीधर	२२
महेश्वर	२३, ४९

INDEX.

८३

मा	८०	सुग	८, ३४.
माण	८	सुगारि	८, ३४
माणवक	६, ५३	सुग्य	१६, ३०, ३८
माणिक्यमणि	७, ८, १३, ५५	सुत	३४, ३७
मातुलिंगं	३	सुतपिण्ड	३६, ३७
मातृ	५, ८	सुतृ	५, २४
मात्र	१२	मेचक	२६, ३५
मादृश	७	मेय	१८, ३८
मादृश	८	मेयवपता	१८
मान	१३, २५, ५४	मेरु	४
मानस	१७, २०, २८, ३७	मोक्ष	१५
मार	८	मोक्षक	६
मार्जार	१७	मोह	६, १३, ३१
मिथ्या	...	११, १८, २१, २३, ३४							
मिथ्यात्व	३७					
मौमांसक	...	५, ८, २७, ३८, ३८, ४८			यत्	३७
मुकुट	४१	यत्	३८
मुक्त	२५, २६, ४१	यथा	५, २०, ३५, ३६, ३८, ४२, ५०, ५३			
मुक्ता	२१	यथाकथञ्चित्	३२
मुक्ति	२१	यथाक्रम	३८
मुख	...	१, १२, २०, २८, ३०, ३१, ३५			यथावत्	१३, १८, ३७
मुख्य	...	१७, १८, २०, २५, ३१			यथावत्	१३
मुख्यत्वं	१८	यथावत्	३६
सुग्ध	...	६, २३, २४, २६, ५१			यथोक्त	३
सुग्धबुद्धि	५१	यदि	...	१३, ३०, ३१, ३३, ३५		
मुनि	४८	यमलक	५
मुण्ड	५	यान्नवल्का	३७
मुद्रगर	४२, ४३	यादृश	२१
मुद्रा	२१	यान	२७
मुहूर्त	४, ३३	यावत्	५, ८, १२, ३०	
मुक्त	२३	युक्त	८, १२, १३, १४, १६, २०, २१, २२, ३५, ३६, ३८, ३९, ४३, ४४, ४५, ४६			
मूर्त	४६	युक्ति	...	१०, २८, ३०, ३३, ५४		
मूर्तत्व	६, ४७, ५२	युक्तिही	१७
मूर्तिमत्	२२	युगपत्	...	२४, ३६, ३७, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६		
मूर्धन	१३					
मूल	...	१८, २०, ४१, ४५, ५४			युवन	४८

युवति	२६
यूथ	६
योग	२७, ३५, ४३	
योगिन्	२९
योग्य	२८
योग्यता	...	१, ४, १८, ३६, ४०		
योजनीय	५३
योष्य	२९
योग	...	६, ९, ३०, ४४, ४८		
योगपदा	२५, ४२, ४३, ४४, ४६, ५१			

र

रक्तारक्त	४५
रक्तस्	४७, ४८
रचना	८, २२, २८
रचित	१३, ४०
रजत	१२, २७
रजस्	१९
रत्न	८, २६, ५५
रत्ननन्दि	२५
रथ्या	१९
रथ्यापुस्य	१९
रस	३, ५, १३, २०, २४, २७, ३२, ५०			
रस्य	३७
रहित	१७, ३८
राग	२, १९, ३७
राष्ट्रान्त	२८
राशि	६
रस	४३
रश्मि	८, १३
रूप	३, ९, १०, १२, १५, १८, १९, २१, २३, २३, ३४, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२			
रूपक्षण	४२
रेवती	४, ३३, ५४
रोमाञ्च	४७

लं

लक्षण	१, ३, ४, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २०, ३१, ३२, ३६, २७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४			
-------	--	--	--	--

लक्षणत्व	२६
लक्षित	२२, ३७
लक्ष्म	१, ८, ९
लक्ष्मी	९
लघीयस्	१, ८
लघु	४३
लघुवृत्ति	२५, ४०, ४८
लता	१३
लाघव	८
लाञ्छित	४८
लिङ्ग	११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २३, ३३, ३३, ३३, ३४, ३५, ३६, ४०, ४३, ४६, ४९, ५४			
लिङ्गत्व	१६
लिङ्गित	४३
लिङ्गिन्	१३
लैङ्गिक	१३, १५, ४०
लोक	...	५, १२, २७, ५०, ५१		
लोकवाधित	५०, ५१
लोचन	१९
लोम	४७
लोमकूप	४७
लोकायतिक	६, ५२, ५३
लौकिक	११, ३७

व

वंश	५४
वक्तव्य	२०, ४८, ५०, ५३
वक्तृ	२, २८, ३५, ३९

INDEX.

८५

वस्तुत्व	...	६, १९	वाक्	...	६, ३९
वक्ष्यमाण	...	१३, ४०, ५०	वाक्य	४, ८, ९, ११, १३, २३, २८,	
वचन	...	२, ३, ८, १२, १७, १९,			३७, ५२, ५४
	...	२०, २१, २८, २९, ३०, ३१, ३२,	वाङ्मात्र	...	७१
	...	३५, ३७, ३८, ४१, ४३, ४६, ४७,	वाच्	...	४०
	...	४८, ५१, ५२, ५४, ५५	वाचक	...	८, ३९, ५४
वचस्	वाचकत्व	...	१८
वठ	वाचनिक
वदरीपाल	वाच्य	८, ३१, ३५, ३७, ३९, ४१,	
वध			४२, ४५, ४६
वन	वाच्यत्व	...	८, ३६, ३८, ३९
वर	वाद	...	३, ३१, ४१, ५१, ५४
वर्ण	वादिन्	...	७, ९, १३, १४, २७,
वर्णन			२९, ३८, ४३, ४५, ४९, ५०, ५२,
वर्णित			५३, ५४
वर्त्तमान	१५, १८, ३६, ३९, ४१, ४३		वायु	...	२४, ३५
वर्त्तिन्	वार्त्त	...	२२
वर्मित	वार्त्ता	...	१४, ४३
वर्णित	वर्त्तिक	...	१५
वश	४, ३३, ३६, ३७, ३९, ४०,		वाङ्मिश्र	...	१५, २७
	...	४५, ४६, ५५	वाङ्म
वैशिता	वाचना	...	४३, ५२
वस्तु	...	४, ८, ९, १०, २०,	वास्तव	...	७, ३२, २८, ४०
	...	२२, ३३, २४, २७, २८, २९, ३८,	वास्तवत्व	...	२८, ४४
	...	३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५,	वाद्य	...	१७, ३९, ४३
	...	४६, ४८	विकल	...	४७
वस्तुता	विकलता	...	१२
वस्तुत्व	विकलत्व	...	२४
वस्तुभूत	...	१८, ३९, ४०	विकल्प	२, १५, १६, २१, २४, २५,	
वस्तु		२८, ३०, ३९, ४०, ४२, ४३	
वह्निः	विकार	...	१५, ४१
वह्निः	विकृति	...	४१
वह्निः	विग्रह	...	२५, ४०, ५१, ५२
वा	...	३, १२, २०, २९, ३०,	विघटन	...	१४
	...	३१, ३३, ३४, ३५, ३७, ३८, ३९,	विघटयन्	...	३२
	...	४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४९,	विघ्न
	...	५३, ५४	विचार	१४, २१, २२, २३, २४, ४६, ५१	

विचारणा ...	२५	विमुक्त ...	३७
विचारणीय ...	५४	विफल ...	४२
विचार्यमाण ...	३८, ४०, ४२	विभावना ...	१३
विजातीय ...	३३, ५३	विभ्रुवित ...	३८
विजृम्भितत्व ...	२४	विभ्रु ...	१३
विज्ञान २, ५, ९, १०, ११, १२, १५, १७, १८, २३, ३१, ३२, ३४, ३७, ३८, ४८		विभ्रुति ...	९
विज्ञानाद्वैतवादित्व ...	९	विमति ...	२०, ४२
विदित ...	३७	वियुक्त ...	५३
विद्यमान ...	३२, ५४	विरच ...	३३
विद्यमानता ...	२२	विराग ...	२१
विद्या ...	८, १५	विरुद्ध ३, ४, ५, ६, १९, २१, २३, २४, २६, २८, ३२, ३३, ३४, ३६, ४५, ४७, ५१, ५२	
विद्युत् ...	६, २३	विरुद्धत्व ...	९, १०, १९, २६
विद्वत् ...	८, ३५	विरोध ...	१४, २२, २३, २६, २८, २९, ३६, ३८, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८
विधातृ ...	२३	विरोधित्व ...	१०, १५, २५, ३३, ३४, ४१, ४८, ५१
विधान ...	२४, ४५	विलक्षण ...	२, २१
विधि ३, ४, ११, १२, १९, २३, २५, ३२, ३४, ३७, ४०, ४५		विलक्षणत्व ...	१३, २७
विध्वस्त ...	१५, १८	विलय ...	४३
विना ...	५४	विलसित ...	११, १२, १३, २३, २४, २६, ४३
विनाश ...	४२, ४३, ४४	विवर्जित ...	३६, ३८
विनिवृत्ति ...	३८	विवर्त ...	५, १५, २४, २५, ४६
विनेय ...	१, ८, ९, १७	विवर्तत्व ...	२४
विपक्ष २, ६, ९, १६, १९, २०, २१, २६, ३०, ३५, ३८, ४२, ४४, ५१		विवाद ९, १०, १६, १९, २१, २२, ३३, ३४, ३६, ३८	
विपरीत ६, १९, २६, २७, ३८, ४१, ४९, ५०, ५२		विवाह ...	८
विपरीतव्यतिरेक ...	६	विवृत ...	४८
विपरीतान्वय ...	६	विवेक ...	४९
विपर्यय १, ८, ११, २७, २९, ४६, ४९, ५२		विशद ...	१, ९, १६, १७, १८, २०, ५५
विपर्यस्त ...	२, २७	विशदत्व ...	१६, १८
विपर्याय ...	९, १०, ११	विशिष्ट २, ४, ११, १५, २०, ३९, ४०, ४८, ५४	
विपश्चित् ...	२३		
विपाक ...	२१		
विप्रतिपत्ति २, ९, ४३, ४०, ३१, ३७, ४०, ४८, ५४			

INDEX.

विशिष्टता ...	२, २९	विषदृश ...	५, १०
विशिष्टत्व ...	२१, २३, ३१,	विस्तार ...	१७, ३३, ४१, ५४
विश्वीर्यमाणत्व ...	२१	विस्तार
विशुद्ध ...	२५	विस्फालन
विशेष ...	१, ४, ५, ७, ९, १२, १३,	विस्फुट
१६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४,		विस्फुट
२७, ३४, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२,		वीर
४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२		वीर्य ...	४८
विशेषकान्त ...	४४	वृक्ष ...	२, ४, ३९, ४२
विशेषण ...	९, १०, २४, २७, २८, ३३,	वृक्षत्व
३८, ४३, ४६, ४७		वृत्ति ...	६, १५, १६, १९, २१, २२,
विशेषणत्व ...	४७	४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५५	
विशेषवत्ता ...	१, १७	वृत्तित्व ...	२१
विशेषित ...	२२, २८	वृत्तिमत् ...	४५
विशेष्य ...	१६, ३८, ४७	वृत्तिमत्त्व ...	४६, ४७
विश्रुत ...	५४	वेद ...	१९, २५, ३५, ३६, ३७,
विशेष ...	२०, ४१	...	३८, ३९
विशेषित ...	१, १८	वेदकार ...	३६, ३८
विश्व ...	२४	वेदन ...	४९
विश्वजनीन ...	५५	वेदिनव्य
विश्वतः ...	२०	वेद्य ...	४९
विश्वधर ...	१८	वेद्यत्व ...	४९
विषम ...	१५, १८	वेला ...	५३
विषय ...	४, ५, ६, ७, ९, १०, ११,	वेक्षण ...	१२, ३३
१२, १३, १४, १५, १६, १७, १८,		वेचित्र ...	२८
१९, २०, २१, २४, २५, २६, २७,		वेत्तेय ...	८, ५४
२८, ३०, ३४, ३६, ३७, ३८, ४०,		वेदिक ...	३७
४१, ४८, ४९, ५२, ५३		वेधर्म ...	३५
विषयता ...	२३	वेपरीत्य ...	५३
विषयत्व ...	१४	वेयधिकरण्य ...	४५
विषयभूत ...	२७	वेयात्य ...	२८
विषयाभास ...	७, ५३	वेराग्य ...	१९
विषयिन् ...	११, ३७	वेक्षण ...	५४
विषयीकृत ...	२८	वेक्षण्य ...	२५
विषाद ...	५	वेष्टा ...	१, ५, १६, १७, १८, १९, २०
विषाण ...	२, २१, २२, २४, ३३, ४४	वेष्टिक ...	१६
विसंवाद ...	६, १३, १४	वेष्ट्य ...	२५

वैसादृश्य	४८	व्यवहार	...	१४, १७, २८, ३३, ४३, ४४
व्यक्त	२०, ४१, ५४	व्यवहित	...	४३, ५०
व्यक्ति	२, ३०, ३९, ४१, ४६, ४७	व्यभिक्ता	...	१०
व्यक्तीकुर्वन्	५१	व्यक्त	...	१७
व्यञ्जक	३५, ३७	व्याख्यात	...	३७
व्यञ्जन	१७	व्याख्यातृ	...	३७, ३९
व्यतिकर	४५	व्याख्यान	...	२५, ३७
व्यतिरिक्त	४९	व्याचक्ष्ण	...	३७
व्यतिरेक	१, ३, ५, ६, ११, १७, १९, २७, २८, ३०, ३१, ३३, ४३, ४६, ५१, ५२	व्याधि	...	४, ३४
व्यतिरेकदृष्टान्त	३	व्यापक	२, ४, १०, १४, १५, १६, २०, २७, २९, ३३, ३४, ३८, ४४, ४७	...
व्यतिरेकिन्	१०	व्यापकत्व	...	३५, ३६, ४७, ५३
व्यधिकरण	४७	व्यापनीय	...	४४
व्यपदेश	...	२८, ३१, ४१, ४२, ४५	व्यापार	२, ३, १५, १९, २१, २२, २३, ३०, ३३, ३६, ४३	...
व्यपाकृत	२८	व्यापित्व	...	३६, ४४, ४६
व्यपेक्ष	३३, ५४	व्यापिन्	...	५, १५, ३२, ४४, ४६
व्यपेक्षण	२४	व्याप्त	३, २३, २९, ३०, ३१, ३४, ३५, ४२, ४४, ५१, ५२	...
व्यपेक्षा	२४, २५, ३६	...	व्याप्ति	२, ३, ४, ६, ७, १४, १५, १६, १७, १९, २३, २६, २८, २९, ३०, ४१, ४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३	...
व्यभिचार	१, ८, १४, १६, १८, २१, २४, ३३, ३६, ३८, ४४, ४९	१३, २८	व्याप्तिग्रहण	...	४
व्यभिचारि	१४, ३२	व्याप्य	२, ३, १०, ११, १४, १५, २७, २९, ३३, ३४, ३८, ४२, ४४	...
व्यभिचारित्व	९, २३, २६	व्यामोह	...	१७, १९, २४
व्यभिचारिन्	२८, ४२	व्यावर्णन	...	३३, ३५
व्यर्थ	८, १०, २६, २९, ३०, ३५, ४०	व्यावृत्त	...	४, २४, ४३, ४५, ४६
व्यवच्छेद	४०	व्यावृत्ति	७, २३, २६, ३९, ५२, ५३	...
व्यवच्छेद्य	३, ३२, ४७, ५०	व्यावृत्तिक	...	२०
व्यवधान	९, १०, १७, ४९	व्यास	...	२७
व्यवसाय	१	व्याहार	...	३, १४
व्यवसायात्मक	१५, १६, २४, २८, ४१, ४४, ४५, ५३	व्युत्पत्ति	...	२, ९, ३०, ३१, ३४, ५२
व्यवस्था	३, १२	व्युत्पन्न	...	४, ६, ३१, ३४, ३५
व्यवस्थान	१६	व्युत्पाद्य	...	३९
व्यवस्थापकत्व	२८	व्युदास	...	९, २६
व्यवस्थापित	४७			
व्यवस्थित	३९			
व्यवस्थितत्व	५३			
व्यवस्थिति				

२६

12

श्रेयस्	...	१८, ३९, ४४, ४९	संयुक्त	...	५, ५०
श्रेयसी	संयोग	...	४, २२, ३४, ४५, ४६
श्रोतृ	संयित्ति	...	११, ३०
श्रोत्र	...	१५, २३, ३५, ३७	संविद्व	...	७, ५४
श्लोक	संविदित	...	५, ४९
श्रुत	संवृत्ति	...	५३
श्रुतांश	संवेदन	...	९, १७, ५३
श्रुत्	संव्यवहार	...	१७, २५
श्रुत	संशब्दन	...	४
			संशय	...	५, ९, १०, ११, २७, २८, ३०, ४६, ४७, ४८, ४९
			संशीति	...	२८
सं	संसर्ग	...	४१
संकेत	संसिद्धि	...	८, ९
संक्रान्ति	संसृष्टत्व	...	४०
संक्षिप्त	संस्कार	...	२, १५, २२, २५, ३७
संक्षेप	संस्कार्य	...	३७
संख्या	संस्कृत	...	१५
	९, १३, १४, १५, १६, १७, २५, २७, ४०, ४९, ५२, ५३		संस्तवन	...	९, १८
संख्याभाष	संस्थान	...	१७
संघट्टित	संस्पर्श	...	४७
संघट्ट	...	१३, २५, ५४	संस्पर्शिन	...	४९
संज्ञा	संहति	...	३८
संज्ञिक	सकल	...	१३, ३९, ४३, ४४
संदर्शन	सङ्कलन	...	४५
संदिग्ध	सङ्कलन	...	२, २३
संप्राप्ति	सङ्कृत	...	४, २३, २७, ३९, ४०
संवर्त	सङ्ग	...	५२
संवर्तुल्य	सङ्गति	...	४०, ४२
संभव	...	४, १३, १८, ३४	सङ्गम	...	१६
संभावन	सङ्ग्राह	...	६
			सचिव	...	१७
			संज्ञातीय	...	११, २२, ४३, ५३
			सटा	...	२६
			सत्	...	८, २१, २२, २३, २४, २७, २८, ४२, ४४, ४६, ४८
			सत्कार्य	...	४१

INDEX

८१

सत्ता	२, ६, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २७, २८, ३६, ३८, ४४, ४५, ४६, ५१	समधिगम्य
सत्त्व	१६, २२, २६, २८, ३६, ३७, ४२, ४४, ४५	समनन्तर	१८
सत्प्रतिपक्ष	...	समभिच्छेद	५४
सत्प्रतिपक्षत्व	...	समय	१२, २४, २५
सत्य	...	समर्थ	७, २४, २५, ३७, ४०, ४२, ४३, ५४, ५४
सदवस्था	...	समर्थन	३, २६, ३०, ४६, ४८
सदृश	२, ५, १६, २३, २३, ३६, ४६	समर्थयमान	२, २६
सद्भाव	११, १२, ३४, १८, ३०, २२, २३, २६, २८, ३६, ३७, ४०, ४६, ४८, ४९	समर्थित	२१, ४६
सनातन	...	समवधान	१५, ५३
सन्तान	...	समवशरण	९
सन्दर्भ	...	समवाय	५, ७, २१, २२, ४१, ४४, ४५, ४६, ५०, ५३
सन्दिग्ध	...	समवायि	४५, ४६
सन्दिग्धविपक्ष	...	समवायित्व	४६
सन्देह	...	समवायिकारण	४५
सन्दोह	...	समवेत	५४
सन्निकर्ष	...	समुक्त	१३, १७
सन्निकर्षज	...	समाक्रान्त	२२
सन्निधान	...	समागम	४८
सन्निधि	...	समुक्त	१२, २१, २६, ३२, ४३, ४५, ४६, ३७, ३८, ३९, ४६, ५४
सन्निभ	...	समानत्व	२३, ४४
सन्निवेश	...	समाप्त	१३
सन्निहित	...	समारोप	१, १०, ४९
सन्मात्र	...	समास	३३
सन्मात्रग्रहिन्	...	समासादयत्	४१
सपक्ष	...	समीचीन	१७
सप्तपर्ण	...	समीप	४५
सफल	...	समुत्पन्न	२१
सम	...	समुदाय	८, १६, २८, ५०
समक्ष	...	समुदित	१७
समक्षत्व	...	समुद्देश	४०, ४८, ५४
समग्रता	...	तत्प्राप्त	२२
समतुला	...	तत्प्राप्त्य	४०
	...	सम्प्रदाय	३६, ४६

सम्बन्ध	८, १३, १४, १८, २१, २२, ३०, ३१, ३२, ३६, ३९, ४८, ४९, ४१, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७, ५७	सम्बन्धता	१३
सम्बन्धनीय	११
सम्बन्धिता	३२
सम्बन्धित	...	१३, ३३, ४०, ४६	२
सम्बन्ध	१, ९, १९, २०, २१, २३, २५, २६, ३२, ३६, ४१, ४२, ४४	सम्बन्ध	३२, ३३, ३४	...
सम्बन्ध	३, ४
सम्बन्ध	२, ३
सम्बन्ध	४, २१, ३९, ४०
सम्बन्ध	३, २७
सम्बन्ध	३२
सम्बन्ध	३, ३३
सम्बन्ध	६, ९, १५, १६, २९, ४०, ४१, ५१, ५२
सम्बन्ध	५२
सम्बन्ध	१, १७
सम्बन्ध	१२, १५, १७, ३०
सम्बन्ध	९, ३१, ४८
सम्बन्ध	१९
सम्बन्ध	१८, २०
सम्बन्ध	१२, १३, २१, ४१, ५२, ५३	३५, ४२, ४३, ४४
सम्बन्ध	२१
सम्बन्ध	१०
सम्बन्ध	२, ६, ९, १५, १८, १९, २०, २१, २३, २८, ३७, ३८	२२
सम्बन्ध	१५, २५, ३६, ३७, ५०
सम्बन्ध	२८, ३६, ३८, ५४
सम्बन्ध	१५
सम्बन्ध	२, ३, ४, ६, ७, ९, १०, १४, १५, १९, २०, २१, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३८, ४१, ४२, ४३, ४४, ४७, ५१, ५२, ५३, ५४
सम्बन्ध	३२
सम्बन्ध	१७
सम्बन्ध	५४
सम्बन्ध	२५

INDEX

६३

साधारण	...	१२, २३, ४३	सिंह	...	२६
साधारणी	...	१३	सिद्ध	१, ५, ५, ६, ७, १९, २०, २२, २३, २६, २८, ३०, ३८, ४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९, ५१	
साधिका	...	३२	सिद्धत्व	...	२९, ४४, ४८
साधित	...	४६	सिद्धसाधन	...	१९
साधोयस्	...	५०	सिद्धान्त	...	२८
साधु	...	२४, ४२, ४४	सिद्धि	२, १०, १२, १८, २१, २२, २३, २४, २६, २८, ३०, ३२, ३५, ३६, ३७, ३८, ४१, ४४, ५०	
साधुत्व	...	२७	सुख	४, ६, १०, १७, २०, २१, ३८, ३९, ४४, ४७, ४८, ५०, ५२	
साध्य	२, ३, ४, ६, ९, १०, १५, १६, १७, १९, २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३८, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५२		सुगम	१७, २६, २८, ३९, ४०, ४२, ४७, ४८, ५०, ५२	
साध्यता	...	२०	सुत	...	४१
साध्यत्व	...	२, २५	सुपरीक्षित	...	३९
साध्यसम	...	४७	सुप्त	...	२३, २५
साध्विध	...	५३	सुप्रसिद्ध	...	३४
सापेक्ष	...	११, ५४	सुप्रसिद्धत्व	...	१२, २०, २७
सापेक्षत्व	...	१२	सुभाषित	...	४९
साफल्य	...	२७, २८	सुलभत्व	...	२३, ३५, ३६, ४६
सामग्री	१, ३, ९, ११, १२, १३, १५, १७, १८, २०, २५, ३२, ४२		सुव्यवस्थित	...	९
सामर्थ्य	३, ४, २०, २९, ३२, ३४, ४५, ४६, ४८		सूक्त	...	३१, ५३
सामन्त्र	...	१८, १९, ३६, ४१	सूक्ष्म	...	१५
सामान्य	३, ४, ५, ७, ९, १४, १६, १९, २०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५, ४६, ४७		सूचक	...	५४
साम्प्रतिक	...	१५	सूचन	...	४, ३०, ३५
सारस्वत	...	१५	सूची	...	२०
सावध	...	१८, ४०	सूत्र	...	१, ७
सावधान	...	२०	सूरि	...	२५, ३१, ५४
सावधान्य	...	३१	सृष्टि	...	२४, ४१
सावधान्यत्व	...	२१, २२	सृष्टिक्रम	...	४१
सावरण	...	१९	सोपकार	...	११, २८
सावरणत्व	...	१	सोपान	...	११
सावलम्बनत्व	...	१४	सोगत	६, ९, १०, १४, २५, १६, २७, २८, २९, ३२, ३८, ४३, ४८, ४९, ५३	
साक्षा	...	३९	सोमतीय	...	१४
साहस	...	४०, ४५	सौरभ	...	२३
			सोदय	...	४१, ५४

सोऽयम्	४५	स्यम्	१५, ३०
सोऽयम्	४५	स्यभाव	४, ९, १०, १२, १३, १४, १८,			
सोऽयम्	४५	१९, २४, २५, २६, २७, २८, ३३, ३४,				
सोऽयम्	४५	३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६				
सोऽयम्	४५	स्यभावसूत	३९
सोऽयम्	४५	स्यभावलिङ्ग	१८
सोऽयम्	४५	स्ययं	२१, २७, ३१, ४४, ४७, ४९, ५३			
सोऽयम्	४५	स्यरूप	१, ४, ६, ९, १२, १३, १५, १६,			
सोऽयम्	४५	१७, २३, २४, २५, २८, ३१, ३४,				
सोऽयम्	४५	३५, ४०, ४१, ४४, ४५, ५१, ५४				
सोऽयम्	४५	स्यरूपता	१४
सोऽयम्	४५	स्यरूपसत्त्व	४४
सोऽयम्	४५	स्यरूपाभास	४९
सोऽयम्	४५	स्यरूपासिद्ध	२१
सोऽयम्	४५	स्यर्ग	२७
सोऽयम्	४५	स्यर्गकाम	३०
सोऽयम्	४५	स्यवचन	५, २७
सोऽयम्	४५	स्यवेतर	२३
सोऽयम्	४५	स्यसंवेदन	९
सोऽयम्	४५	स्यतन्त्र	२४
सोऽयम्	४५	स्यपूर्वार्थ	१
सोऽयम्	४५	स्यार्थ	४, १५
सोऽयम्	४५	स्यार्थानुमान	३१
सोऽयम्	४५	स्यार्थय	४६
ह									
सोऽयम्	४५	हंस	२६
सोऽयम्	४५	हत	३७
सोऽयम्	४५	हन्ता	३९
सोऽयम्	४५	हर	८, १९
सोऽयम्	४५	हरि	९
सोऽयम्	४५	हर्ष	५
सोऽयम्	४५	हस्तिन	६
सोऽयम्	४५	हान	५, ४८
सोऽयम्	४५	हानि	...	१२, १९, २४, ४२		
सोऽयम्	४५	हि	१०, १८, ३२, ३३, ३४, ३५,			
सोऽयम्	४५	३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४७, ४८				

24

	१, २६,	२०, २१, २२, २३, २४, २५, २६,
	३७, ४८	२७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४,
	... १०	३५, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
	६, ५२	४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२
	८, ५५	चैतुष्मता १८
य	४, २३	चित्वाभाष ५, २७, ५१
[२, ३, ४, ६, ८, ९, १०, ११,		हैमन् १९
१२, १३, १४, १६, १७, १८, १९,		चेय ७, ९, ५४

तः ।

१५, २०
४, ९, १०, १२, १४, १६, १८,
२४, २५, २६, २८, ३०, ३२, ३४,
४०, ४२, ४४, ४६, ४८, ५०,
५२, ५४, ५६, ५८, ६०,
६२, ६४, ६६, ६८, ७०,
७२, ७४, ७६, ७८, ८०,
८२, ८४, ८६, ८८, ९०,
९२, ९४, ९६, ९८, १००

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 294.4/5265 P.M.
Accession No. 15969.....